

SOSYAL DIŞLANMA, SOSYAL İÇERME VE VATANDAŞLIĞIN DÖNÜŐÖMÜ

SOCIAL EXCLUSION, SOCIAL INCLUSION AND THE TRANSFORMATION OF CITIZENSHIP

Duygu HATİPOĐLU AYDIN*

Özet: Hayatın çeşitli alanlarında yoksunluğa neden olan kurumsal mekanizmaları, ilişkileri ve davranışları içeren bir süreç olarak tariflenebilecek sosyal dışlanma ve bununla mücadelede sosyal içerme, son dönemde Avrupa sosyal politikasında ve hukuk metinlerinde yer alan kavramlardır. Bu çalışmada sosyal dışlanma ve sosyal içerme kavramları farklı boyutlarıyla ele alınmıştır. Ayrıca vatandaşlık kavramına değinilerek, sosyal dışlanmaya karşı sosyal içerme politikalarının, yaygın refah politikalarıyla tanımlanan sosyal vatandaşlıkta yarattığı dönüşüm vurgulanmıştır.

Anahtar Kelimeler: Sosyal Dışlanma, Sosyal İçerme, AB Sosyal Politikası, Sosyal Vatandaşlık, Vatandaşlığın Dönüşümü

Abstract: Social exclusion is a process which involves institutional mechanisms, relationships and behaviours that serve to deprivation in life. Social inclusion is a means for combating social exclusion. These concepts are used in European social policy and legislation. In this paper, the concepts of social exclusion and social inclusion in various dimensions will be put forward. Also the concept of citizenship will be mentioned. Then, the transformation of social citizenship in the context of social inclusion discourse and policies will be explained.

Keywords: Social Exclusion, Social Inclusion, EU Social Policy, Social Citizenship, Transformation of Citizenship

* Dr. Öğretim Üyesi, Hacettepe Üniversitesi Hukuk Fakültesi Hukuk Felsefesi ve Sosyolojisi Anabilim Dalı, duyguhatipoglu@hacettepe.edu.tr, ORCID ID: 0000-0002-3153-5310, Makalenin Gönderim Tarihi: 10.02.2021, Kabul Tarihi: 14.02.2021

I. Giriş

Sosyal dışlanma ve bununla mücadelede sosyal içerme tartışmaları, özellikle Avrupa sosyal politikasında ve hukuk metinlerinde yer alan kavramlardandır. Sosyal dışlanma, esas olarak Avrupa sosyal devletinin meselesi olarak 1970'lerden beri gündemdedir. Ancak sosyal dışlanma, dünyanın farklı bölgelerinde farklı şekillerde yaşanmaktadır. Sınıf altı (*underclass*), yeni yoksulluk sosyal dışlanma, yeni dünyanın sosyal problemlerini adlandırmak için kullanılırken,¹ sosyal dışlanma kavramının kökeninde yoksulluk tartışmaları olduğu söylenebilir.

Sosyal dışlanmanın tanımlanması çoğu zaman göreceli yoksulluğa benzese de sosyal dışlanma ve yoksulluğun eş anlamlı olmadığını vurgulamak gerekir. Sosyal dışlanma sadece bir yoksunluk durumu değildir, *yoksunluğa neden olan kurumsal mekanizmaları, ilişkileri ve davranışları da içeren bir süreçtir*. Sosyal dışlanma yoksulluktan çok, bunu ortaya çıkaran süreçlere odaklanmıştır.² Bu haliyle çok boyutlu, dinamik, ilişkisel, göreceli ve süreç odaklı bir kavramdır.³

Sosyal dışlanma ile mücadele için önerilen bir kavram olarak sosyal içerme, çok boyutlu sosyal dışlanmanın etkilerine karşı vatandaşları korumak, bu etkileri azaltmak söyleminde olsa da sosyal içerme için özellikle AB düzeyinde uygulanan politikalar, T.H. Marshall'ın kavramsallaştırdığı sosyal vatandaşlığın tanımında bir değişime işaret etmektedir. Sosyal içerme için önerilen ya da uygulanan politikalar, sosyal refah devletinin haklarının erozyonuna ve vatandaş tipinin değişmesine yol açmaktadır.

Bu çalışmada, vatandaşlık kavramının sosyal dışlanma ile mücadelede sosyal içerme politikalarıyla nasıl değiştiği ele alınmaktadır. Öncelikle sosyal dışlanma kavramı ve bununla mücadelede önerilen

¹ Hilary Silver, "Reconceptualizing Social Disadvantage: Three Paradigms of Social Exclusion", *Social Exclusion: Rhetoric, Reality, Responses*, ed. Gary Rodgers, Charles G. Gore, José B. Figueiredo, International Institute for Labour Studies 1995, s. 58.

² Faruk Sapançalı, *Sosyal Dışlanma*, Dokuz Eylül Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İzmir 2003, s. 54.

³ Ruhi Saith, "Social Exclusion: the Concept and Application to Developing Countries", Oxford Department of International Development, Mayıs 2001, s. 6, http://www.qeh.ox.ac.uk/publications/wps/wpdetail?jor_id=230.

bir hat olarak sosyal içerme kavramı, bir politik hat ve hukuksal düzenlemeler toplamı olarak ele alınacaktır. Daha sonra sosyal boyutuyla vatandaşlık kavramına odaklanılacaktır. Devamında sosyal içerme politikalarıyla pasif vatandaşlıktan aktif vatandaşlığa dönüşüm tartışılacaktır.

II. Sosyal Dışlanma Kavramı

Sosyal dışlanma kavramı, ilk kez Rene Lenoir tarafından, 1974'te, bir şekilde toplum dışında kalmış, zihinsel veya bedensel engelliler, yaşlılar ve sakatlar, tek ebeveynli aileler, uyuşturucu kullananlar, suçlular, işsizlik sigortası kapsamına girmeyen işsizler için kullanılmıştır.⁴ Refah devletinin yeni sorunlara yanıt verememeye başladığı bir dönemde kavram, yeni ortaya çıkan işsizlik, gettolaşma ve aile yapısındaki değişiklikler gibi sorunlara referans verir hale gelmiştir.⁵ 80'li yıllarla birlikte 'yeni yoksullar'ın artması, refah devletinin yerini küresel pazarların genişlemesine bırakması gibi sebeplerle kavramın anlamı da değişmiştir.⁶

Sosyal dışlanmaya ilişkin bir tanım birliği olmadığı gibi, yoksulluğa ilişkin de bir tanım birliği olduğundan söz edilemez. Öte yandan yoksulluk, sosyal dışlanmayı etkileyen unsurlardan biridir. Yoksulluğun tanımında genellikle ekonomik göstergelerden yola çıkılmaktaysa da yoksulluğa dair başta gelir ve tüketim harcamaları olmak üzere birçok farklı kıstası kapsayan bir göstergeler yelpazesi mevcuttur.⁷ Yoksulluk, mutlak ve göreceli olarak iki şekilde tanımlanmaktadır. Mutlak yoksulluk gelir/tüketim harcamalarını kıstas alan, genellikle insanların ihtiyaçlarını karşılamak için yeterli kaynağa sahip olamama durumu olarak ya da mutlak asgari refah düzeyinin altında kalma durumu ve yaşamda kalabilmek için gerekli mal ve hizmetlere olan ihtiyaçların

⁴ Hilary Silver and S.M. Miller, "From Poverty to Social Exclusion: Lessons from Europe", in *Poverty&Race in America: The Emerging Agendas* (Lexington Books, 2006), s. 59.

⁵ Arjan De Haan, "Social Exclusion: Enriching the understanding of deprivation", *Studies in Social and Political Thought*, C. 2, S. 2 (2000), s. 23.

⁶ Seyhan Erdoğan, "Sosyal Politikada 'Avrupalı' Bir kavram: Sosyal Dışlanma", *Çalışma Ortamı Dergisi*, S. 75 (2004), <http://sosyalpolitika.fisek.org.tr/?p=38>.

⁷ Fikret Şenses, *Küreselleşmenin Öteki Yüzü: Yoksulluk*, İletişim Yayınları 2006, s. 62.

karşılanamaması durumu olarak tanımlanmaktadır. Mutlak yoksullukta, *“yaşamda kalabilmek için gerekli en düşük maliyetli gıda harcamalarının parasal değeri bir yoksulluk çizgisi oluşturmakta ve bu çizgiye ulaşamayanlar yoksul sayılmaktadır”*.⁸ Öte yandan görel yoksulluk, bir kişinin veya grubun yaşam düzeyinin, kendisinden daha yüksek gelire sahip bir referans grubunun geliriyle karşılaştırılması sonucunda ortaya çıkan bir olgudur.⁹ Görel yoksullar, *“temel ihtiyaçlarını mutlak anlamda karşılayabilen ancak kişisel kaynaklarının yetersizliği yüzünden toplumun genel refah düzeyinin altına kalan ve topluma sosyal açıdan katılmaları engellenmiş olanları”* ifade etmektedir.¹⁰

Sosyal dışlanma ise daha geniş bir kavram olarak, özellikle Avrupa refah devletinin kriziyle birlikte ve yeni liberal politikalar ve küreselleşme süreciyle değerlendirildiğinde anlam kazanmaktadır. Avrupalı bir anlayışla sosyal dışlanma gelir yoksulluğundan ayrılmaktadır. Yoksulluğun dağılımsal bir çıktı olduğu yerde, sosyal dışlanma, *“sosyalleşme, katılım, dayanışma ve sosyal haklar ve kaynaklara erişimin azaldığı ilişkisel bir süreç”*¹¹ olarak tarif edilmektedir. Yoksulluk analizleri, yoksulları saymanın yanında, yoksulluğu eğitim, emek piyasasındaki durum, cinsiyet ve mekân gibi özelliklerle ilişkilendirmesiyle, sosyal dışlanma kavramına yaklaşırlar. *“Kırılgnalık/riske açık olma” (vulnerability)*¹²

Sosyal dışlanmaya ilişkin bir tanım birliği yoktur ve sosyal dışlanmaya farklı bakış açıları mevcuttur. Hilary Silver, sosyal dışlanmayı üç paradigma açısından ele almaktadır.¹³ Dayanışma paradigması, uzmanlaşma paradigması ve tekeli paradigması. Her bir paradigmanın bütünleşme anlayışı, bütünleşme kaynağı, ideolojisi, söylemi ve yeni politik ekonomi modeli farklıdır.

⁸ Şenses, Küreselleşmenin Öteki Yüzü: Yoksulluk, s. 63.

⁹ Şenses, Küreselleşmenin Öteki Yüzü: Yoksulluk, s. 91.

¹⁰ Şenses, Küreselleşmenin Öteki Yüzü: Yoksulluk, s. 91.

¹¹ Silver, Miller, “From Poverty to Social Exclusion: Lessons from Europe”, s. 58.

¹² De Haan, “Social Exclusion: Enriching the understanding of deprivation”, s. 30.

¹³ Silver, “Reconceptualizing Social Disadvantage: Three Paradigms of Social Exclusion”, s. 57-79.

	Dayanışma Paradigması	Uzmanlaşma Paradigması	Tekelci Paradigma
Bütünleşme anlayışı	Grup dayanışması/kültürel sınırlar	Uzmanlaşma/ayrı alanlar/ karşılıklı bağımlılık	Tekel/Sosyal kapalılık
Bütünleşme kaynağı	Ahlaki bütünleşme	Değiş tokuş	Vatandaşlık hakları
İdeoloji	Cumhuriyetçilik	Liberalizm	Sosyal demokrasi
Söylem	Dışlanma	Ayrımcılık Sınıfaltı	Yeni yoksulluk, Eşitsizlik, sınıfaltı
Köken düşünürler	Rousseau, Durkheim	Locke, Madison, faydacılar	Marx, Weber, Marshall
Örnekler	de Foucauld, Xiberras Schnapper Costa-Lascoux Douglas, Mead	Stoleru, Lenoir, Shklar Aliport, Çoğulculuk, Chicago Okulu Murray	Dahrendorf, Room, Townsend Balibar, Silverman Gobelot, Bourdieu
Yeni politik ekonomi modeli	Esnek üretim Düzenleme Okulu	Vasıflar Caydırıcı önlemler Ağlar Sosyal sermaye	İşgücü pazarını bölümlendirme

Tablo 1: Hilary Silver, *Three paradigms of social exclusion*¹⁴

Fransız cumhuriyetçi düşüncede dışlanma, bireyle toplum arasındaki bağ kopması, sosyal dayanışmaya atıfla açıklanır. “Sosyal dayanışma”nın geleneksel ahlaki söylemi, Hristiyan hayırseverliğini, liberal bireyciliği, sosyalist sınıf çatışmasını ve sıkı politik vatandaşlığı, toplumsal bütünleşmenin nitelikli temelleri olarak reddeder ve üçüncü bir yol önerir: Bireysel hakları devletin sorumluluğu ile uzlaştırma. Cumhuriyetçi düşüncede, merkezinde değerlerin ve hakların paylaşıldığı, ahlaki topluluğun bulunduğu bir toplumsal sistem vardır ve böylesi bir ahlaki birlik ve eşitlik için, kapsayıcı aracılık kurumları bireylerin toplumla bütünleşmesi için çalışır.¹⁵ Bu yaklaşıma göre gruplar arasındaki kültürel ya da ahlaki sınırlar toplumsal olarak ikili

¹⁴ Silver, “Reconceptualizing Social Disadvantage: Three Paradigms of Social Exclusion”, s. 62.

¹⁵ Sapancalı, *Sosyal Dışlanma*, s. 42.

kategoriler inşa eder. Dışlanma birey ve toplum arasındaki bağın kopmasıyla ortaya çıkar, maddi bağlardan çok kültürel ve manevi kökenli bağın kopması söz konusudur. Dışlanma da sapma ya da anomi gibi, sosyal uyumu hem tehdit eder hem pekiştirir. Dışlanmanın tersi "bütünleşme", ona ulaşma süreci de "katılım"dır. Dayanışma paradigmasının odaklandığı nokta, grup sınırlarını belirleyen ulus, ırk, etnisite, yerellik ve diğer kültürel ya da en eski bağlardaki dayanışmadan dışlanmadır.¹⁶

Anglo-Amerikan liberalizmde, dışlanma uzmanlaşmanın sonucu olarak ortaya çıkar: sosyal farklılık, emeğin ekonomik bölünmesi ve alanların ayrılması. Toplumda bireyler farklılaşır. Toplumsal düzen, özerk bireyler arasında, kendi çıkar ve motivasyonlarıyla gönüllü değişim ağıdır. Uzmanlaşmış toplumsal yapılar ayrı, rekabet eden, değişim yoluyla birbirine bağımlı hale gelen, eşitsiz olmayan yapılarıdır. Bireyler kendi tercihlerinin sonucunda ya da diğer aktörlerle olan pazarlık ve çıkar biçimleri nedeniyle dışlanabilirler. Dışlanmanın pek çok sebebi ve boyutu olabilir.¹⁷

Ayrı sosyal alanların varlığı nedeniyle dışlanmanın birçok nedeni ve boyutu olabilir. Bir birey her alanda dışlanmış olmak zorunda değildir. Bu paradigmaya göre uzmanlaşma özgürlükleri korur. Bireysel seçme özgürlüğü, grup aidiyetlerini ve sadakatlerini enine keser ve toplumsal bütünleşmeyi artırır. Dışlanma, sosyal mübadeleye katılım için bireysel özgürlüğü engelleyen grup sınırlarına kadar genişletilirse, yani grup sınırları sosyal değişimlerde gruba katılım için bireysel özgürlüklere engel olursa, dışlanma "ayrımcılığın" bir biçimi olarak ortaya çıkar. Liberal devletin bireysel haklar kadar, grup haklarını ve piyasa rekabetini korumasının, bu dışlanma biçimini engellediği iddia edilmektedir.

Tekelci paradigma, dışlanmayı grup tekeli oluşumunun bir sonucu olarak görür. Max Weber'e atıfla, grup sınırları -statü- sosyal sınıfın potansiyel olarak bağımsız bir egemenlik kaynağıdır. Toplum, kaynakların farklı gruplarca kontrol edildiği bir hiyerarşik yapı olarak

¹⁶ Silver, "Reconceptualizing Social Disadvantage: Three Paradigms of Social Exclusion", s. 66-67.

¹⁷ Silver, "Reconceptualizing Social Disadvantage: Three Paradigms of Social Exclusion", s. 68-69.

kabul edilir. Statü grupları güç ilişkilerinin görünümüdür. Sosyal onur ve saygı talep ederler, kendi bilinçleri, tüketim alışkanlıkları ve yaşam tarzları vardır. Tekelin maddi, hukuki ya da diğer biçimleri, grubun ayrıcalıklı halini sürdürür. İkincil ya da uygunsuz olan dışarıdakilerin olanaklarını kapatarak, grubun avantajları grup tekeline alınır. Olanaklara ve kaynaklara ulaşımın sınırlanmasıyla, “kapanma” bir bütün olmanın faydalarının artmasına imkân verir. Weber’e göre böyle bir “kapanma”, dışlananların, dışlanmaya tepkisine ve direnmesine yol açabilir. Sosyal “kapanma”, kurumlar ve kültürel ayrımlar, sınırlar yarattığında ve eşitsizliği sürekli kılmak için kullanıldığında başarılıdır. Tekel, içeride eşit olmayanlar arasında ortak çıkar bağı yaratır. Dışlananlar, dışarıdakilerdir ve hakimiyet altındadırlar. Dışlanmanın özel sınırları ulus devletler, yerellikler, şirketler ya da sosyal gruplar arasında ya da içinde çizilebilir.¹⁸ Tekelci paradigma sosyal demokrasiye dayanır ve dışlanma, sınıf, statü farklılıkları ve kapsadığı grubun çıkarlarına hizmet eden gücün sonucu olarak ortaya çıkar.

Ruth Levitas ise sosyal dışlanmayı üç farklı söylem üzerinden tanımlamaktadır. Ona göre sosyal dışlanma, içerilen çoğunluk ile dışlanan azınlık arasında toplumdaki bölünmeye dair bir tartışmadır.¹⁹ Sosyal dışlanmayı açıklayan üç farklı yaklaşım RED (*Redistributive discourse*)- yeniden dağılımcı söylem, MUD (*moral underclass discourse*)- ahlaki sınıfsız söylemi ve SID (*social integrationist discourse*)- sosyal bütünleşmeci söylemdir.

Yeniden dağılımcı söyleme göre, yoksulluk sosyal dışlanmanın ana nedenlerinden biridir ve yardımların miktarındaki artışla yoksulluğun azaltılması mümkündür. Bu söylemde ücretsiz çalışma (özellikle ev içi emek) görünürdür ve buna değer biçme potansiyeli vardır. Yeniden dağılımcı söylem, sosyal dışlanmanın zıttı olarak geniş tanımlı bir vatandaşlık önerir, burada ekonomik vatandaşlık kadar sosyal, politik ve kültürel vatandaşlığa da vurgu vardır; bu bakımdan eşitsizlik eleştirisini, maddi içeriği kapsayacak ancak bununla sınırlamayacak şekilde genişletir.²⁰ Eşitsizliği üreten süreçlere odaklanır ve eşitsizliğin

¹⁸ Silver, “Reconceptualizing Social Disadvantage: Three Paradigms of Social Exclusion”, s. 68-69.

¹⁹ Ruth Levitas, *The Inclusive Society? Social Exclusion and New Labour*, 2. baskı, Palgrave Macmillan, Houndmills, Basingstoke, Hampshire; New York 2005, s. 7.

²⁰ Levitas, *The Inclusive Society?* s. 14.

radikal şekilde azaltılması için kaynakların ve iktidarın yeniden dağılımını önererek, Silver'in bahsettiği tekelci paradigma ile örtüşür.

Ahlaki sınıfaltı söylemine göre, refah devletinin sağladığı yardımlara olan ekonomik bağımlılık, dışlanmaya yol açan bağımlılık kültürünün oluşmasında önemli bir rol oynar. Yoksulluğun yapısal kökenlerine değil, bireylerin ahlaki ve kültürel karakter özelliklerine odaklanması; çalışmayan ve yardımlarla yaşayan kişilerin aylak, suçlu ve çalışma ahlakı olmayan yoksullara dönüşmeleri ve bunların dışlanmış sayılmaları söz konusudur.²¹ Yoksulların davranışlarına odaklanması, dışlanmayı bireyin bir sorunu olarak görmesi sebebiyle, uzmanlaşma paradigması ile örtüşür. Bu söylemde yardımların bağımlılığı özendirebilmesi karşısında, yoksulların aktif iş gücü piyasalarında yer alarak içerilmeleri önerilir. Toplumun geri kalanındaki eşitsizlikler göz ardı edildiği gibi, özellikle ABD'de siyah nüfusun sınıfaltı olarak tanımlanmasındaki güçlü eğilimler nedeniyle söyleme ırksal unsurlar eklenir. Ücretsiz (ev içi) emeğin görülmemesi, bekar annelerin sınıfaltı kültürünü devam ettirmelerine ilişkin vurgu, devlete olan bağımlılığın sorun olarak tanımlanıp, özellikle kadın ve çocukların erkeklere olan kişisel ekonomik bağımlılığının problem olarak addedilmemesi, söylemin cinsiyetçi unsurlarını ortaya koymaktadır.²²

Sosyal bütünleşmeci söylem, dışlanma sürecini dinamik ve çok boyutlu bir süreç olarak ele alır. Dışlanma yalnızca işsizlik ve/ya düşük gelirle değil, aynı zamanda barınma koşulları, eğitim düzeyi ve fırsatları, sağlık, ayrımcılık, vatandaşlık ve yerel bütünleşme süreçleriyle ilgilidir. Ancak bu çok boyutlu sürece karşı içerme, işgücü piyasalarına katılımı sınırlıdır.²³ Toplumla bütünleşme ve çalışma hayatı için gerekli olan temel beceriler ile teknik ve sosyal becerilerin yokluğu dışlanmaya yol açmaktadır.²⁴ Bu söylemin, içermeyi çalışmayla sınırlaması sonucu, ücretli çalışanlar arasındaki eşitsizler, emek piyasasındaki sınıf eşitsizlikleri ve cinsiyet ayrımı belirsizleşir. Ücretsiz çalışma sorunu yeterince vurgulanmaz, ücretsiz çalışmanın ve buradaki cinsiyet ayrımının görmezden gelinmesi sonucu, kadınların toplam iş

²¹ Levitas, *The Inclusive Society?* s. 15.

²² Levitas, *The Inclusive Society?* s. 16-21.

²³ Levitas, *The Inclusive Society?* s. 23.

²⁴ Levitas, *The Inclusive Society?* s. 24.

yükünde bir artış ortaya çıkar.²⁵ Söylemin dışlanmayı, toplumsal yaşamın dışında kalma ve içermeyi de çalışma ile sınırlandırması, Silver'in dayanışma paradigmasıyla uyum sağlar.

Bahsedilen paradigmlar ve söylemler ideal tiplerdir. Avrupa devletlerindeki farklı refah rejimleri, bu özelliklerin farklı yoğunluklardaki bileşiminden meydana gelir. Burada paradigmlar ve örtüşen söylemler meta dışlaşma ve tabakalaşma seviyeleriyle değerlendirilebilir. Meta dışlaşma refahın piyasa dışında sağlanabilme derecesi, yani iş gücü piyasalarına tamamıyla bağlı olmaktan çıkarılması, bir diğer deyişle iş gücünün meta olmaktan çıkarılma derecesi iken, tabakalaşma, refahın sosyal tabakalar arasında ne ölçüde eşit dağıtıldığı ile ilgilidir. Sosyal demokrat refah rejimleri, tekelci paradigma ve yeniden dağılımcı söylem ile uyumlu ve meta dışlaşma seviyesinin en fazla olduğu rejimlerdir. Liberal refah rejimleri uzmanlaşma paradigması ve ahlaki sınıf altı söylemine uygun ve meta dışlaşmanın en az olduğu rejimlerdir. Burada refah tamamen çalışmaya bağlıdır, refah aktörleri olarak devletin ve ailenin rolü az, piyasanın rolü fazladır. Muhafazakâr-korporatist refah rejimlerinde, dayanışma paradigması ve sosyal bütünleşmeci söylemle uyumlu şekilde, ailenin rolünün en fazla, piyasanın rolünün ortada olduğu yerde, devletin rolü tamamlayıcıdır.²⁶ Bu bağlamda sosyal dışlanmanın farklı ülkelerde ve farklı refah rejimleri açısından farklı anlamlara geldiği söylenebilir.

Sosyal dışlanma esas itibariyle Avrupalı bir kavram olsa da²⁷, değişik açılardan ve farklı coğrafyalar bağlamında ele alınmıştır. Örneğin Amartya Sen, sosyal dışlanmayı, yoksulluk ve yoksunluk ile bağlantılı şekilde, "kapasite yoksunluğu" ile açıklar.²⁸ Ona göre yoksulluk sadece gelir açısından değil, kötü yaşama olarak görülmelidir. Gelir, yoksunluğun olmadığı bir hayat için önemli bir araçtır ancak tek araç değildir. Bu halde yoksulluk, asgari düzeyde iyi bir yaşam sürdürme imkanından/ kapasitesinden yoksunluktur.²⁹ Burada yoksulların neye

²⁵ Levitas, *The Inclusive Society?*, s. 26-27.

²⁶ Margaret May, "Sosyal Politikada Karşılaştırmalı Çalışmaların Rolü", *Sosyal Politika-Kuramlar ve Uygulamalar*, ed. Pete Alcock, Margaret May, Karen Rowlingson, Siyasal Kitabevi, Ankara 2011, s. 550.

²⁷ Erdoğan, "Sosyal Politikada 'Avrupalı' Bir kavram: Sosyal Dışlanma".

²⁸ Amartya Sen *Social Exclusion: Concept, Application, and Scrutiny*, Asian Development Bank 2013, s. 3.

²⁹ Sen, *Social Exclusion*, s. 4.

sahip oldukları ya da olmadıkları değil, ne yapabildikleri odak noktasıdır.³⁰ Sosyal dışlanma da bu imkân/kapasite yoksunluğunun bir parçası olarak ortaya çıkabilir ve/veya araçsal olarak farklı kapasite aksamalarının da sebebi olabilir. Sosyal dışlanmayı yoksulluğa ilişkin bir yaklaşım olarak görme durumu, yoksulluğu kapasite yoksunluğu olarak gören bir anlayışın içinde kolayca yer alabilir.³¹ Sen için sosyal dışlanma fikrinin asıl önemi, kapasite yoksunluğundaki yoksulluk deneyiminin ilişkisel özelliklerini vurgulanmasında yatar.³²

Farklı tanımlamalara rağmen, sosyal dışlanma kavramına dair ortak özellikler tespit edilebilir. Her şeyden önce sosyal dışlanma çok boyutlu bir kavramdır.³³ Çok boyutluluk, dışlanmışlığın ya da yoksunluğun farklı kaynaklarının olması ve ekonomik, sosyal, kültürel farklı süreçlerle ilgili olmasıdır. İnsanlar iş gücü piyasasından, gelirden, geçim kaynaklarından, mülkiyet haklarından, barınma olanaklarından, asgari tüketim olanaklarından, eğitimden, refah devletinden, yurttaşlık haklarından, kişisel ilişkilerden ve uyumdan dışlanmış olabilir. Örneğin uzun süreli işsizlik biçiminde ortaya çıkan iş gücü piyasalarından dışlanma, sosyal ve kültürel değerlerle ilgili ekonomik dışlanma, kültürel dışlanma, özel ve kamuya ait refah uygulamalarının ve kurumların kısıtlanması sonucu ortaya çıkan kurumsal dışlanma, sosyal dışlanmanın farklı boyutlarına ilişkindir.³⁴ Sosyal dışlanma, yoksunlaşmaya yol açan ilişkilere ve süreçlere odaklanır.³⁵ İlişkisel bir süreç olarak, dışlanma, sosyal izolasyona, reddedilmeye, küçük düşmeye, sosyal destek ağlarının yokluğuna ve katılım önünde engellere yol açar. Kavramın bağlamsallığı bir başka özelliğidir.³⁶ Her ülkenin, coğrafyanın, toplumsal tabakanın özelliklerine göre, sosyal dışlanma kavramının içeriği değişebilmektedir.

³⁰ De Haan, "Social Exclusion: Enriching the understanding of deprivation", s. 31.

³¹ Sen, Social Exclusion, s. 5.

³² Sen, Social Exclusion, s. 6.

³³ De Haan, "Social Exclusion: Enriching the understanding of deprivation", s. 26; Silver, Miller, "From Poverty to Social Exclusion: Lessons from Europe", s. 59; Sapançalı, Sosyal Dışlanma, s. 22; Saith, "Social Exclusion: the Concept and Application to Developing Countries", s. 10.

³⁴ Sapançalı, Sosyal Dışlanma, s. 22-23.

³⁵ De Haan, "Social Exclusion: Enriching the understanding of deprivation", s. 26; Silver, Miller, "From Poverty to Social Exclusion: Lessons from Europe", s. 59; Sen, Social Exclusion, s. 6; Saith, "Social Exclusion: the Concept and Application to Developing Countries", s. 11.

³⁶ Silver, Miller, "From Poverty to Social Exclusion: Lessons from Europe", s. 59.

Kökenleri itibariyle Avrupa refah devletinin kriziyle birlikte tartışılmaya başlanan sosyal dışlanma, üçüncü dünya da denilen, az gelişmiş veya gelişmekte olan ülkelerde, Avrupa ya da Anglo-Sakson kullanımlarından farklı anlamlara gelebilmektedir. Ruhi Saith bunu birkaç başlık altına örnekler. Örneğin refah devletinden dışlanma halinde Avrupa refah devletlerinde zaten nüfusun çok az bir kısmı refah güvencelerinden yoksun olduğundan bir dışlanmadan söz edilebilmektedir. Oysa gelişmekte olan ülkelerde, refah devleti uygulamaları kural değil, çoğunlukla istisnadır. Örneğin sosyal güvencede, istihdamın ve gelirin, formel bir ilişkide kayıt altına alındığı koşullar baz alınmaktadır. Yani işçinin geliri bellidir, işveren geliri olduğu gibi bildirir, çalışanlar kayıtlıdır. Ancak gelişmekte olan ülkelerde, kayıt dışı istihdam, tarım sektöründe ve enformel sektörde kayıt dışı çalışma yaygındır ve formel bir işçi-işveren ilişkisi mevcut olmayabilir. Bu halde çoğunluğun dışlanması söz konusu olacaktır. Yine gelişmekte olan ülkelerde sosyal güvenlik sisteminin kapsamı da düşüktür. Bu ülkelerde insanların sosyal güvence sisteminin dışında yer almaları baz alınarak sosyal olarak dışlandıklarının varsayıldığı durumda, nüfusun büyük çoğunluğu dışlanmış olacaktır.³⁷ Benzer bir durum koruyucu ve destekleyici sosyal güvenceler bakımından da geçerlidir.³⁸ İstihdamla ilişkili şekilde sosyal dışlanmada, rakamlar çok çarpıcı sonuçlar ortaya koymaktadır. Örneğin Hindistan'da, kadınların %92'sinin, erkeklerin %80'inin, nüfusun %83'ünün enformel sektörde çalıştığına ilişkin veriler mevcuttur. Burada istihdam açısından Batılı kriterler kullanılırsa, nüfusun büyük bölümünün işsiz olarak dışlanmış olduğu sonucuna varılacaktır.³⁹

Sosyal dışlanmayla paralel kavramlar olarak bazı refah devleti haklarından (sağlık, eğitim, barınma, su, halk sağlığı ve sosyal güvenlik), temel sosyal ve politik haklardan dışlanma, etnik kimlik, cinsiyet temelli dışlanma gibi başlıklarla birlikte, Saith, sosyal dışlanma olarak adlandırılan pek çok çalışmanın önceki çok boyutlu yoksulluk çalış-

³⁷ Saith, "Social Exclusion: the Concept and Application to Developing Countries", s. 6.

³⁸ Saith, "Social Exclusion: the Concept and Application to Developing Countries", s. 7.

³⁹ Saith, "Social Exclusion: the Concept and Application to Developing Countries", s. 7.

malarına oldukça benzediğini belirtir. Topraksızlığı irdeleyen yoksulluk çalışmaları artık “topraktan dışlanma”, toplumsal cinsiyet, kast ya da ırk temelli ayrımcılık üzerine çalışmalar artık “toplumsal cinsiyet, kast ya da ırk temelli dışlanma”, sağlık, beslenme ve eğitimde erişime odaklanan çalışmalar artık temel haklardan ya da temel imkanlardan dışlanma, çocuk emeği çalışmaları artık güvenceli çocukluktan dışlanma, gelir yoksulluğa hakkındaki çalışmalar artık yoksulluğa bağlı dışlanma olarak adlandırılmaktadır.⁴⁰

Sosyal dışlanma kavramının aslında neo-liberal politikaların çıktılarını görünmez kıldığını belirtmek mümkündür. Özkaplan, Yücesan-Özdemir ve Özdemir, sosyal dışlanma kavramının öncelikle “sınıf” kavramını dışladığını, toplumsal eşitsizliklerin analizinde sınıf tartışmalarını etkisizleştirdiğini belirtirler.⁴¹ Sosyal dışlanma kavramıyla, kapitalizmin yarattığı “aynı eşitsizlik sürecinin farklı kavramlarla zaman ve mekâna özgü yeni bir gerçeklik gibi sunulması istenmektedir.” Ayrıca sosyal dışlanma kavramıyla Avrupa’nın sosyal demokrasi geçmişi de görünmez kılınmaktadır.⁴²

III. Sosyal Dışlanmayla Mücadelede Sosyal İçerme Kavramı

Nasıl ki sosyal dışlanmanın ne olduğu konusunda bir tanım birliği yoksa, sosyal dışlanma ile mücadelenin araçlarının ne olacağı da üzerinde uzlaşmış bir konu değildir. Bir yandan kavramın esnekliği, içeriğinin değişen konumlara göre farklılaşabilmesi mücadele araçlarını da değiştirmekte ve bazen birbirinden uzak noktalara götürebilmektedir.

Sosyal dışlanma ile mücadelede esas olarak üç ana yaklaşım olduğu söylenebilir. Bunlardan birincisi, küreselleşmenin olumsuz etkileri karşısında, ezilenlerin küresel hak mücadelelerini geliştirmeye çalışan ve “aşağıdan küreselleşme”nin mümkün olduğunu savunan, “küresel sol” olarak adlandırılabilir yaklaşımdır.⁴³ Burada, yeni toplumsal

⁴⁰ Saith, “Social Exclusion: the Concept and Application to Developing Countries”, s. 9-10.

⁴¹ Nurcan Özkaplan, Gamze Yücesan Özdemir, Ali Murat Özdemir, “Sosyal Dışlanma ‘Ne’yi Dışlar? Avrupa Üzerine Notlar”, Mülkiye, C. 29, S. 248 (2005), s. 90.

⁴² Özkaplan, Yücesan Özdemir, Özdemir, “Sosyal Dışlanma ‘Ne’yi Dışlar? Avrupa Üzerine Notlar”, s. 91.

⁴³ Bu alanda yapılmış pek çok çalışma bulunmakla birlikte bkz. Boaventura De So-

hareketlerin gündeminde yer alan sosyal dışlanmaya karşı mücadelede küresel ve yerel mücadelelerin temelde gündemlerinin ve mümkün olduğu ölçüde eylemliliklerinin ortaklaştırılması, küresel destek eylemleri örgütlenmesi, dönüştürücü bir anayasa oluşturulması, demokrasinin demokratikleştirilmesi ya da yeni ve daha demokratik kolektif katılımcı politik süreçler için mücadele edilmesi, dayanışma, karşılıklık ve hibe temelli bir şekilde üretimin, değişimin ve tüketimin alternatif biçimlerinin ve başka ekonomilerin oluşturulması ve kültürler arası perspektiften bir insan hakları anlayışı oluşturma çabası söz konusudur. İkincisi, liberal ve neo-liberal tezlerle hareket eden ve odak noktası mevcut ekonomi politikalarının işleyişini sağlamlaştırmak olan, sosyal dışlanmaya karşı mücadeleyi sistemin işleyişine bir katkı olarak gören bir anlayıştır. Başta Dünya Bankası olmak üzere, genel olarak uluslararası ekonomik kurum ve kuruluşların yoksullukla ve sosyal dışlanmayla mücadele programları burada yer alır. Üçüncü cephe Avrupa Birliği olarak ele alınabilir. İleride tartışılacağı gibi, esasen Avrupa Birliği ekonomik bir birlik olmakla ve Avrupa sosyal politikası da ekonomik kurallara tabi şekilde gelişmekle birlikte, tarihsel süreç içinde elde edilen sosyal devlet kazanımları, gelinen noktada sosyal dışlanma ile mücadelede Avrupa sosyal politikasını sosyal dışlanmaya karşı farklı araçlar öneren bir konuma getirmektedir. Sosyal dışlanma ile mücadelede, ikinci ve üçüncü yaklaşımların politikaları “sosyal içerme” başlığı altında ele alınabilir. Sosyal içerme kavramı da sosyal dışlanma kavramı gibi bağlamına göre farklı içeriklere sahip olabilmektedir.

Sosyal içerme politikaları oluşturulurken, sosyal dışlanmanın ne olduğuna dair bir tespit yapılmakta, bunun için de sosyal dışlanmanın ölçülmesi gündeme gelmektedir. Sosyal dışlanma çalışmaları genel olarak doğrudan yoksulları ve marjinalleri odağına almaktadır. Çok boyutlu kümülatif dezavantajlılık durumu olarak sosyal dışlanmanın

---

usa Santos, *The Rise of the Global Left: The World Social Forum and Beyond*, Zed Books 2006; Boaventura De Sousa Santos, “Globalizations”, *Theory, Culture & Society*, C. 23, S. 2-3 (2006), s. 393-99, doi:10.1177/026327640602300268; Boaventura De Sousa Santos, César A. Rodríguez-Garavito (ed.), *Law and Globalization from Below: Towards a Cosmopolitan Legality*, Cambridge University Press 2005; De Sousa Santos, *The Rise of the Global Left*; Ronaldo Munck, *Globalization and Social Exclusion: A Transformationalist Perspective*, Kumarian Press 2005 ayrıca bkz alice project <http://alice.ces.uc.pt/en/>.

ayrıntıları için çeşitli göstergeler, farklı çalışmalarda ortaya konmuştur.⁴⁴ Sosyal dışlanma kavramı ile paralel kavramlar hakkında çalışmalar da mevcuttur. Örneğin bazı temel refah devleti haklarından dışlanma, temel sosyal ve politik haklardan dışlanma, bazı bölgelerdeki dışlanma biçimleri, belirli grupların (işsizler, ev kadınları, çalışan kadınlar ve benzeri) dışlanma süreçleri, dışlanacağı muhtemel gruplar hakkındaki çalışmalar (Rusya’da uzun dönemli işsizler, Yemen’de günlük işçiler, Tayland’da enformel sektör çalışanları ve köprü altında yaşayan evsizler ve benzeri).⁴⁵

Sosyal dışlanmanın ölçülebilir hale getirilmesi için, örneğin AB Sosyal Koruma Komitesi Ekim 2001’de belirlediği birincil ve ikincil göstergeler ile, üye devletler açısından ortak bir dizi ölçüm başlığı oluşturmuştur. Birincil göstergeler gelir, istihdam, sağlık ve eğitim boyutlarına ilişkin niceliksel veri sağlamaktadır. Birincil göstergeler, düşük gelir oranı, gelir dağılımı, düşük gelirin sürekliliği, gelir düzeyinin düşüklüğünün seviyesi, bölgesel uyum, uzun dönem işsizlik oranları, hanedeki işsiz sayısı, eğitimi erken yaşta bırakanların oranı, doğumda yaşam beklentisi ve sağlık durumuna ilişkin algıdır. İkincil göstergeler ise bu verileri ayrıntılandırmaktadır.⁴⁶ Daly ve Mary bu göstergelerin durum tespitini ayrıntılı şekilde yaptığını ancak bu tip çalışmaların, dışlayanların kim olduğunu, bazı grupların, kendi refahlarını artırmak için nasıl diğer grupların kaynaklara erişimini kısıtladıklarını açıklamadığını belirtirler.⁴⁷

Sosyal dışlanma geniş bir bağlamda toplumsal ilişkilerin dışında kalma olarak tanımlanırsa, sosyal içerme de bu kopan bağı yeniden kurma anlamına gelir. Sosyal içerme, Dünya Bankası, Birleşmiş Milletler Kalkınma Programı, ILO gibi uluslararası örgütlerin gündeminindedir. Dünya Bankası’nın sosyal dışlanma ve yoksullukla mücadele

⁴⁴ Mary Daly, Hilary Silver, “Social Exclusion and Social Capital: A Comparison and Critique”, *Theory and Society*, C. 37, S. 6 (2008), s. 549, doi:10.1007/s11186-008-9062-4.

⁴⁵ Saith, “Social Exclusion: the Concept and Application to Developing Countries”, s. 8-9.

⁴⁶ Social Protection Committee, “Report on Indicators in the field of poverty and social exclusion”, Council of The European Union Social Protection Committee 10.2001, s. 3-4, http://www.consilium.europa.eu/uedocs/cms_data/docs/press-data/en/misc/DOC.68841.pdf.

⁴⁷ Daly, Silver, “Social Exclusion and Social Capital”, s. 550.

ve sosyal içermenin sağlanması için önerdiği araçlardan biri “sosyal sermaye”nin güçlendirilmesidir. Sosyal sermaye, parasal, fiziksel sermaye gibi ölçülebilen bir şey olmayıp, insan ilişkilerine vurgu yapan bir kavramdır. Toplumsal ilişkiler bağlantılılık, güven ve takas (değişim) anlamına gelir, toplumsal ilişkiler servettir. Sosyal sermaye, sivil toplumun ekonomik ve yönetim etkilerine ve belirli tipte sosyal ilişkilerin etkilerine, kısaca iş birliği ve katılım ile kazanılan faydalara odaklanır. Kavramın toplumsal ilişkileri araçsallaştırmaya eğilimli olduğu söylenir. Arkadaşlar, aile “yatırım” olarak görünür. Sosyal bağlar, kaynaklar olarak işlevli olduğu sürece ilgi çekicidir. Bağlar, ağlar, takaslar; bunlar ekonomik kaynaklara ve sosyo-ekonomik hareketliliğe dönüşebilme potansiyeline sahiptir ve bu nedenle ekonomik gelişme için bir araç olarak görünür.⁴⁸ Sosyal sermaye, Dünya Bankası tarafından yoksulluğu azaltma stratejilerinden biri olarak öne çıkarılmaktadır.⁴⁹

Burada üzerinde durulması gereken bir nokta, Avrupa Birliği'nin (AB) sosyal içerme politikalarıdır. Esasen bu politikalar, vatandaşlığın dönüşümünü anlamlandırmak açısından önemli veriler içermektedir. Sosyal dışlanma ve yoksullukla mücadelede Avrupa sosyal politikasının rol haritasının farklı hukuksal düzenlemelerle çizildiği görülür. Öncelikle AB sosyal politikasına dair üç farklı yaklaşımdan bahsetmek gerekir. Birincisi, AB sosyal politikasının “sosyal boyutu”nun boş, aksak ve sınırlı, ulusal sosyal politikada, ulus üstü bir model yoluyla sistemik değişiklikler yapmakta başarısız olduğunu söyleyen yaklaşımdır. İkincisi, belirli konulara ve AB sosyal politikaları ile bütünleşmeye odaklı yaklaşımdır. Üçüncüsü, daha sosyolojik bir yaklaşım, AB sosyal gerçekliğine bakmak gerektiğini söyleyen, AB'ye kendi başına, üye devletlere de sosyal kimlik, kurumlar ve sosyal ilişkiler kadar ulusal sınırları da aşan bir sosyal alana odaklanan yaklaşımdır.⁵⁰ Her ne kadar AB bir birlik olsa da bu birlik temelde ekonomik bir birliktir ve Avrupa sosyal politikası olarak, tüm üye devletleri bağlayan ortak bir politika ve uyulması zorunlu ortak kurallar yoktur.

⁴⁸ Daly, Silver, “Social Exclusion and Social Capital”, s. 545.

⁴⁹ World Bank, “World Development Report 2000/2001: Attacking Poverty.”, Oxford University Press 2001, <http://hdl.handle.net/10986/11856>.

⁵⁰ Mary Daly, “EU Social Policy after Lisbon”, *JCMS: Journal of Common Market Studies*, C. 44, S. 3 (2006), s. 462-63, doi:10.1111/j.1468-5965.2006.00631.x.

AB düzeyinde sosyal politikada emek, işsizlik, çalışan hakları, iş sağlığı ve güvenliği, cinsiyet eşitliği ile ilgili konuları görmek olağandır. Avrupa Birliği'nin, sosyal koruma ve sosyal içerme araçları açısından belirlediği öncelikli alanlar şu şekildedir:

“- İşgücü piyasasına katılımı arttırmak (bu tüm üye devletler bazında en öncelikli politik araç olarak kabul edilmektedir);

- sosyal koruma sistemlerini modernleştirmek (özellikle hızla yaşlanan nüfus ve değişen istihdam biçimleri karşısında ciddi sorunlar yaşayan emeklilik sistemine ilişkin olarak çalışma yaşamını uzatmak ve bu alanda kamu emeklilik programları yanında özel emeklilik programlarını arttırmak);

- formel ve mesleki eğitimdeki dezavantajları ortadan kaldırmak;

- çocuk yoksulluğunu ortadan kaldırmak;

- insana yakışır barınma koşulları sağlamak; uzun dönemli sağlık bakım hizmetleri, sosyal hizmetler ve ulaşım hizmetlerine erişimi sağlamak;

- özürlü, etnik azınlık ve göçmenlerin topluma olan entegrasyonunu arttırmak ve ayrımcılık ile savaşmak.”⁵¹

Ancak bu alanlar genel olarak Avrupa topraklarında sosyal politikada merkez alanlar değildir. Ulusal düzeyde sosyal politikanın merkezinde sosyal koruma ve gelir dağılımı bulunmaktadır ancak bu alanlar da AB sosyal politikasında en boş noktalardır.⁵² Etkili bir ortak Avrupa sosyal politikasının oluşmamasında, üye devletlerin farklı refah rejimlerine sahip olması da etkilidir. Ayrıca birliği kuran Roma Antlaşmasında, ekonomik entegrasyon ve ekonomik büyüme amaçlanırken, emeğin serbest dolaşımı, iş sağlığı ve güvenliği, eşit işe eşit ücret gibi sosyal politika konuları, ekonomik büyüme, rekabet eşitliği sağlamak gibi saiklerle gündeme alınmıştır. Burada sosyal politika alanlarının ekonomi politikalarına tabiiyeti söz konusudur.⁵³ Cinsiyet eşitliği, çalışma hakları, AB içinde ve yabancı işçilere ayrım-

⁵¹ Şenay Gökbayrak, “Avrupa Birliği'nin Sosyal Koruma Sorunsalı Olarak 'Sosyal İçerme Politikaları' - Sosyal Politika | Fişek Enstitüsü”, *Çalışma Ortamı Dergisi*, (06.2006), <https://sosyalpolitika.fisek.org.tr/avrupa-birligi%e2%80%99nin-sosyal-koruma-sorunsali-olarak%e2%80%9csosyal-icerme-politikalari%e2%80%9d/>.

⁵² Daly, “EU Social Policy after Lisbon”, s. 463.

⁵³ Daly, “EU Social Policy after Lisbon”, s. 468.

cılık yapılmaması konuları bakımından hak temelli yasalar mevcut olmasına rağmen, bunların dışında kalan alanlar, örneğin sosyal koruma, barınma, engelliler ve yaşlılar hakkında politikalar, aile politikaları ve benzeri alanlar ulusal politik iradelere bırakılmış, bu alanlarda yasal düzenleme yapılmamış, “yumuşak hukuk” teknikleri kullanılmıştır.⁵⁴ AB düzeyinde sosyal politikanın ikincil pozisyonunda olduğu söylenebilir.⁵⁵

2000 yılının başında Lizbon’da toplanan Avrupa Konseyi (Lizbon olarak anılacaktır), AB gelişimi ve politika yapma metodolojisi için bir model önermiştir. Lizbon’un şiarı iş, rekabet ve sosyal uyum odaklı “bilgi temelli ekonomi”dir. Amaç AB’yi dünyanın en dinamik ve rekabetçi ekonomik alanı yapmaktır. Sosyal politika alanında da “sosyal korumanın modernizasyonu” söylemi öne çıkmıştır. Bunun anlamı, özellikle emeklilikte sosyal yardımların devamlılığının desteklenmesi ve sosyal içermeyi teşvik etmektir. Bunun altında yatan felsefe de aktivasyondur.⁵⁶ Yaklaşım itibarıyla Lizbon, ortak ilkeler, gözden geçirme ve müzakere üzerine kurulu, istihdam alanında 1997’den, ekonomik politika alanında daha öncesinden sürdürülen politika yapma biçimini genişleten bir metodolojiyi yasalaştırmıştır.⁵⁷ Sosyal dışlanma ile mücadelede ortaya konan açık iş birliği metodu⁵⁸, pek çok alanda kullanılan ve genelde hükümetler arası iş birliğidir. Bu metot, sosyal politika alanında değişim yaratmak amacını temelde üye ülkelerin gönüllü iş birliğine, bağlayıcı olmayan amaçlara ve rehberlere dayandıran, ülke deneyimlerinden yola çıkarak en iyi uygulamalara ulaşmayı hedefleyen bir yöntemdir.⁵⁹ Açık iş birliği metodu sadece politikaların çıktılarına değil, aynı zamanda sürece odaklanır. Amaç politika deneyimleri ve pratiklerinin paylaşımı, bunlardan öğrenme ve Avrupa politikasını

⁵⁴ Jo Hunt, “Combating Social Exclusion: The EU’s Contribution”, *Journal of Social Welfare and Family Law*, C. 27, S. 1 (2005), s. 114, doi:10.1080/09649060500085974.

⁵⁵ Chiara Saraceno, “The Undercutting of the European Social Dimension”, s. 1, (13.05.2015), <https://hal-sciencespo.archives-ouvertes.fr/hal-01070426/document>.

⁵⁶ Daly, “EU Social Policy after Lisbon”, s. 465-66.

⁵⁷ Daly, “EU Social Policy after Lisbon”, s. 466.

⁵⁸ David M. Trubek, Louise G. Trubek, “Hard and Soft Law in the Construction of Social Europe: the Role of the Open Method of Co-ordination”, *European Law Journal*, C. 11, S. 3 (2005), s. 343-65.

⁵⁹ Yonca Saka, Avrupa Birliği Sosyal Politikasının Gelişimi ve Türkiye’nin Avrupa Birliği Sosyal Politikasına Uyumu, Maliye Bakanlığı Avrupa Birliği ve Dış İlişkiler Dairesi Başkanlığı, Uzmanlık Tezi, Ankara 2010, s. 49.

ulusal bağlamlara uygulamaktır. Esnek ve katılımcı bir yaklaşım sunar.⁶⁰ Ancak açık iş birliği metodunda hak temelli ya da hak oluşturan yaklaşımdan bir uzaklaşma da söz konusudur.⁶¹

2000 yılının aralık ayında Nice’de gerçekleştirilen Konsey toplantısında (Nice olarak anılacaktır), yoksulluk ve sosyal dışlanma ile mücadelede dört genel hedef belirlenmiştir: İstihdama katılım ve tüm kaynaklara, haklara ve hizmetlere erişimin kolaylaştırılması; dışlanma risklerinin önlenmesi, korunmaya en muhtaç olanlara yardım edilmesi; konuyla ilgili tüm tarafların harekete geçirilmesi. Nice’de kabul edilen ilkelerin, katılım, önleme, destek ve politik hareketliliği kapsayan geniş kapsamlı bir sosyal program olduğunu belirtilmektedir.⁶² Nice’de toplumdaki dezavantajlı grupları (işsizler, eğitimsizler, kadınlar, çocuklar, yaşlılar, evsizler, engelliler vs.) toplumla yeniden bütünleştirmeyi amaçlayan sosyal içerme kavramının ilk defa bir politik hedef olarak benimsenmesi,⁶³ sosyal dışlanma ile mücadele bakımından önemlidir. Özellikle sadece emek piyasasına erişime odaklanmak yerine sosyal hizmetlere erişim gibi yoksulluk karşıtı yaklaşım ve refah boyutlarına odaklanması, dışlanmayı önleme araçlarından bahsedilmesi, Nice hedeflerini güçlü kılan özellikleridir.⁶⁴ Ancak süreç içinde sosyal içermenin AB sistemi içinde politika yapıcılarının tümü tarafından kabul edilmemesi ve 2005’te Lizbon stratejisinin gözden geçirilmesi sonucu, genel olarak hedeflenen sosyal uyumun gözden düştüğü, sosyal içerme sürecinin, ekonomik ve mali politikalar ile istihdam stratejileri arasında sıkışıp kaldığı söylenebilir.⁶⁵ Yapılan yeniden değerlendirmenin sonucunda, sosyal içerme için açık iş birliği metodunun hedefleri, en marjinaler arasında yoksulluk ve dışlanma ile mücadele etmek ve emek piyasasına katılımı teşvik ederek herkesin aktif şekilde sosyal içerilmesini sağlamak; herkesin temel kaynaklara, haklara ve sosyal hizmetlere erişimini garanti etmek; sosyal içerme politikalarının tüm süreçlerde ve tüm taraflarla işlenmesini sağlamak olarak belirlenmiştir. Bunun sonucunda da Lizbon’un sosyal yönünün

⁶⁰ Daly, “EU Social Policy after Lisbon”, s. 472.

⁶¹ Hunt, “Combating Social Exclusion: The EU’s Contribution”, s. 116.

⁶² Daly, “EU Social Policy after Lisbon”, s. 466.

⁶³ Yonca Saka, Avrupa Birliği Sosyal Politikasının Gelişimi ve Türkiye’nin Avrupa Birliği Sosyal Politikasına Uyumunu, s. 41.

⁶⁴ Daly, “EU Social Policy after Lisbon”, s. 469.

⁶⁵ Hunt, “Combating Social Exclusion: The EU’s Contribution”, s. 119.

iyice zayıfladığı söylenebilir.⁶⁶ Öncelikler istihdam ve rekabet olarak belirlenirken, sosyal politika ikincil kalmıştır.⁶⁷

Sosyal dışlanma ile mücadele ve sosyal içerme politikaları bağlamında ortaya çıkan kavramlar da sosyal içerme kavramının neden yetersiz olduğunu ve Avrupa sosyal politikasındaki değişimi de ifade eder. Aynı zamanda bu kavramlar da vatandaşlıktaki dönüşümün eğilimini ortaya koymakta elverişlidir. AB'nin "güvenceli esneklik" kavramı "sosyal güvenliğin reddi",⁶⁸ sosyal dışlanma "yoksulluk ve bölüşüm sorununun reddi"⁶⁹, sosyal diyalog ise "sosyal mücadelenin reddi"⁷⁰ anlamına gelir ve bu kavramların içinin neo-liberal tezlerle doldurulması, 1980 sonrası neo-liberal politikaların etkinleşmesiyle yeniden oluşan Avrupa sosyal politikasının yeni dönemiyle ilişkilidir. Bu noktada yeni vatandaşlık tanımı, genellikle refah dönemi haklarından yoksun, ya da bu haklara erişebilmek için emek piyasasında aktif olması gereken bireyleri tanımlamaktadır.

IV. Vatandaşlık Kavramı ve Sosyal Vatandaşlık

Sosyal dışlanma kavramının çok boyutlu olduğunu, daha çok yoksullukla ilişkilendirilse de, farklı durumların sosyal dışlanmayı tetiklediğini ya da mevcut dışlanmayı artırdığını belirtmek gerekir. Ayrıca hem sosyal dışlanma durumu hem de sosyal dışlanma ile mücadelede sosyal içerme politikaları, vatandaşlığın tanımı açısından bir dönüşüm işaret etmektedir. Bugünkü anlamına gelene kadar vatandaşlığın tanımı, politik yapılara, hukuki ilişkilere ve tarihsel dönemlere göre farklılaşmıştır. Bu çalışmada, vatandaşlıktaki dönüşüme, esas olarak refah devletinin "sosyal vatandaşlık" kalıbındaki farklılaşmaya odaklanıyorum. Sosyal vatandaşlığın tanımlanabilmesi için öncelikle modern vatandaşlığın gelişimine bakmak gerekiyor.

⁶⁶ Daly, "EU Social Policy after Lisbon", s. 469.

⁶⁷ Saraceno, "The Undercutting of the European Social Dimension", s. 2.

⁶⁸ Gamze Yücesan-Özdemir, "AB Sosyal Politikasının Kavramlarını Yeniden Düşünmek: Güvenceli Esneklik, Sosyal Diyalog ve Sosyal Dışlanma Üzerine Notlar", *Memleket Siyaset Yönetim*, C. 3, S. 7 (2008), s. 69-73.

⁶⁹ Yücesan-Özdemir, "AB Sosyal Politikasının Kavramlarını Yeniden Düşünmek: Güvenceli Esneklik, Sosyal Diyalog ve Sosyal Dışlanma Üzerine Notlar", s. 74-77.

⁷⁰ Yücesan-Özdemir, "AB Sosyal Politikasının Kavramlarını Yeniden Düşünmek: Güvenceli Esneklik, Sosyal Diyalog ve Sosyal Dışlanma Üzerine Notlar", s. 78-82.

Vatandaşlık, tarih boyunca bireyle devletin ilişkilenmeleri açısından bir araç olmuştur ve modern devletle birlikte devletin “işlevsel belirliliği”⁷¹ açısından düşünülmelidir. Modern devlet, çok boyutlu bir gerçeklik inşasıdır, kendiliğinden değil, bilinçli olarak üretilmiş bir yapıdır. Modern devletin, toplumla özdeş olmamasının bir sonucu olarak, “yurttaşların kendilerini devletin refahı ve güvenliğine adanmaları artık bir öndere duydukları kişisel bağlılıkla sağlanmamaktadır.”⁷² Modern devlette vatandaşlığın farklı niteliklerinden söz etmek mümkündür. Pierson, bu nitelikleri üyelik, statü, bir dizi hak, birtakım görevler, evrensel eşitlik, aktif bir katılım olarak vatandaşlık başlıklarında ele alır.⁷³ Her bir nitelik, sosyal dışlanma kapsamında da ele alınan toplumsal sorunlara da denk düşer. Örneğin, vatandaşlığın üyelik olarak tanımlanması göç, mültecilik, iltica meseleleriyle ilgilidir.⁷⁴ Öte yandan vatandaşlık, sadece ulus devlete üye olmakla sınırlı kalmaz ya da üyelik vatandaşlık için yeterli bir öge değildir. Vatandaş birtakım haklar ve yükümlülüklerle donatılmıştır, ayrıca vatandaşlık devletle birey arasındaki hukuki bağı simgeler. Walter’a göre modern vatandaşlık, ulus-devlet ile üyesi bireyler arasındaki hak ve yükümlülüklerin ilişkilerinin usulünü ve bunların uygulamasını belirleyen bir dizi normatif beklentidir.⁷⁵ Vatandaşlığın kapsamı da üyelik, karşılıklı haklar ve ödevler ve pratikte somut katılım olarak belirlenebilir.⁷⁶

Vatandaşlık kurumunun içeriği, yani devlet ve bireyler arasındaki haklar ve yükümlülüklerin hukuksal düzeni ve pratik hayattaki karşılıkları, özellikle de toplumsal sorun karşısındaki tavırlar, devletin liberal, demokratik ya da sosyalist karakterine ve bunlar arasındaki etkileşime göre değişmiştir.⁷⁷ Toplumsal sorun 19. yüzyılda ulusal ekonomilerin ticarileşmesi ve sanayileşmesi sonucunda pek çok probleme

⁷¹ Gianfranco Poggi, *Modern Devletin Gelişimi: Sosyolojik Bir Yaklaşım*, çev. Şule Kut, Binnaz Toprak, 5. Baskı, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2009, s. 118.

⁷² Poggi, *Modern Devletin Gelişimi*, s. 118.

⁷³ Christopher Pierson, *Modern Devlet*, çev. Neşet Kutluğ, Burcu Erdoğan, Chiviya-zıları Yayınevi, İstanbul 2011, s. 175-204.

⁷⁴ Pierson, *Modern Devlet*, s. 180.

⁷⁵ Malcolm Waters, “Citizenship and the Constitution of Structured Social Inequality”, *International Journal of Comparative Sociology*, C. 30, S. 2-3 (1989), s. 160.

⁷⁶ Stuart Hall, David Held, “Yurttaşlar ve Yurttaşlık”, *Yeni Zamanlar 1990’larda Politikanın Değişen Çehresi*, Ayrıntı Yayınları, İstanbul 1995, s. 172.

⁷⁷ Poggi, *Modern Devletin Gelişimi*, s. 135.

işaret ediyordu. Nüfus artışı, işsizlik, dinden uzaklaşma, suç işleme, yoksulluk ve benzeri sorunlar, bugün sosyal dışlanma kavramının da kapsamındadır. Poggi, 19. yüzyılda toplumsal sorunların siyasal alanın meselesi olarak görülmediğini ve bu sorunların üç aşamada siyasal sürece bağlandığına işaret eder. Öncelikle, toplumsal sorunların devletin gündeminde olması gerektiğini düşünen toplulukların oy hakkına kavuşması, bunun sonucu olarak vatandaşların “toplumsal” hakları olduğu düşüncesinin yaygınlaşması ve sorunların çözümü için devletin birtakım yükümlülükler altına girmesi.⁷⁸ Dolayısıyla klasik anlamıyla vatandaşlık, modern ulus devletin bir kavramı olmakla birlikte, bu aşamaya gelene kadar anlamı değişmiş ve gelişmiştir. Benzer bir değişim, insan hakları tanımında da görülebilir. İnsan hakları açısından birey tanımının değişimi, insan hakları kuşakları açısından izlenebilir.⁷⁹ Bu aynı zamanda devlet ve vatandaşlar arasındaki ilişkilerin ve bu ilişkilerdeki haklar ve yükümlülüklerin gelişim seyrini de açıklamaktadır.

Kapitalizmdeki dönüşüm, vatandaşlığı da dönüştürmüştür. Özellikle refah devletinin dağıtılması ve iktidarın merkezileşmesindeki artış, demokratik hakları ve sendikal örgütlenmeyi aşındırmış, bununla birlikte küreselleşmenin hız kazanması, vatandaşlığın temelindeki söylemleri de krize sokmuştur.⁸⁰ Küreselleşmenin kapitalizmin işleyişinde açtığı çığır, refah devletiyle anlamını bulan sosyal vatandaşlığı da tartışma konusu haline getirmiştir. Sosyal vatandaşlık, Thomas Humprey Marshall’ın vatandaşlık kavramsallaştırmasındaki aşamalardan sonuncusudur. Marshall, vatandaşlığı, İngiltere’de, 18. yüzyılda medeni haklar, 19. yüzyılda politik haklar ve 20. yüzyılda sosyal haklar olmak üzere artan şekilde bir gelişim çizgisinde tanımlar.⁸¹ Marshall’a göre

⁷⁸ Poggi, *Modern Devletin Gelişimi*, s. 135.

⁷⁹ Zeynep Üskül Engiñn, “Birey Kavramının Gelişimi ve İnsan Hakları”, *İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası*, C. 72, S. 1 (2014), s. 201-17.

⁸⁰ Hall, Held, “Yurttaşlar ve Yurttaşlık”, s. 170. Refah devletinin ve krizinin felsefi temelleri için bkz. Şebnem Gökçeoğlu Balcı, *Tutunamayanlar ve Hukuk*, Dost Kitabevi Yayınları, Ankara 2007.

⁸¹ Pierson, *Modern Devlet*, s. 184. Pierson’ın Marshall’ın sınıflandırmasına göre hazırladığı tabloya göre 18. yüzyılda medeni hakları tanımlayan prensip kişisel özgürlüktür ve tipik ölçütler, yargıç önüne çıkma hakkı; konuşma, düşünce ve inanç özgürlüğü; hukuki sözleşme yapma özgürlüğüdür. 19. yüzyıldaki politik hakları tanımlayan prensip politik özgürlüktür ve tipik ölçütleri oy kullanma hakkı; parlamento reformu, milletvekili ödemeleridir. 20. yüzyıl sosyal hakları ise sosyal

yurttaşlık, “toplumun üyelerine bağışlanan bir statüdür, bu statüye sahip olan herkes haklar ve ödevler çerçevesinde tam bir eşitliğe sahiptir”.⁸² Bir eşitsizlik sistemi üzerine kurulu toplumsal sınıflar arasında eşitliği sağlamak için vatandaşlık bir araç olarak kullanılabilir. Özellikle, 19. yüzyıl hukuk devleti ile tanımlanan soyut vatandaşlık, evrensel bir niteliğe de sahiptir. Vatandaş olabilmek için o devletin topraklarında doğmuş olmak yeterlidir; bu da eşit ve evrensel bir vatandaşlık tanımı yapar.⁸³ Öte yandan pratikte evrensel eşitlik ilkesi, vatandaşların salt ulus devlete mensubiyeti açısından bile yetersiz kalmaktadır. Bazı vatandaşlar, diğerlerine göre daha çok hak sahibi ya da eşit olabiliyordu. Örneğin kadınlar ve mülk sahibi olmayanlar, Fransız Devrimi’nin “eşitlik” ilkesine rağmen, aktif vatandaşlık hakları kullanamamış, tam vatandaş sayılmıyordu.⁸⁴ Turner’a göre, modernitenin büyümesi, meşru statü hiyerarşileri açısından yasal olmayan eşitsizliklerden, işçinin “özgür” bir kişi olarak tanımlandığı çıplak piyasa güçlerinin bir sonucu olarak fiili eşitsizliklere doğru bir harekettir.⁸⁵ Bunun sonucunda vatandaşlık, ulus-devlette “bireyi salt hukuki ve siyasi ödev ve haklarıyla tanımlayan ve yasa önünde eşit olduğu varsayılan hukuksal bir özneye dönüştürmüştür.”⁸⁶ Marshall, eşitlik ilkesi üzerine inşa edilmiş olsa bile, vatandaşlıkla birlikte ortaya çıkan hakların kapitalist toplumdaki eşitsizliğin devamını sağlamakta etkili olduğunu belirtmektedir.⁸⁷ Bunun sebebi, medeni hakların birey için bir sosyal koruma mekanizması öngörmemiş olmasıdır ve medeni hakların kabulü serbest piyasa ekonomisini güçlendirici bir etkiye sahiptir.⁸⁸ Diğer yandan Batı sanayi kapitalizminin toplumları, vatandaşlık ile piyasa arasında eşitsizliğe dayalı dinamik bir ilişkiye dayanır. Kapitalizmin bu dinamik özelliği, sosyal vatandaşlık

-
- refah ile tanımlanır ve tipik ölçütleri parasız eğitim, emeklilik, sağlıktır.
- 82 T. H. Marshall, “Yurttaşlık ve Toplumsal Sınıflar”, Yurttaşlık ve Toplumsal Sınıflar, Gündoğan Yayınları, İstanbul 2000, s. 34.
- 83 Poggi, Modern Devletin Gelişimi, s. 118-19.
- 84 Ece Göztepe, “Yurttaşlığın Kamusal ve Ulusüstü Boyutu: Avrupa Yurttaşlığı ve ‘Göçmen Forumu’ Örnekleri”, *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, C. 52, S. 4 (2003), s. 232, doi:10.1501/Hukfak_0000000510.
- 85 Bryan S. Turner, *Citizenship and Capitalism*, Allen & Unwin, London 1986, s. 136.
- 86 Fuat Güllüpnar, “Eşitsizlik ve Toplumsal Tabakalaşma Açısından Vatandaşlık Üzerine Sosyolojik Bir Analiz”, *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, C. 67, S. 1 (2012), s. 105.
- 87 Marshall, “Yurttaşlık ve Toplumsal Sınıflar”, s. 36.
- 88 Marshall, “Yurttaşlık ve Toplumsal Sınıflar”, s. 37-41.

alanında ortaya çıkan, politika ve ekonomi arasındaki çelişkidir.⁸⁹ Sosyal haklara gelinen süreçte, “medeni haklar, insanlara sınıfsal önyargılar ve ekonomik sorunlar nedeniyle yararlanılması pek mümkün olmayan bazı yasal haklar sağlamıştır. Siyasal haklar ise insanlara, kullanımı deneyime, örgütlenmeye ve düşünce değişikliğine bağlı, potansiyel bir güç vermiştir.”⁹⁰ Refah devletiyle birlikte ortaya çıkan sosyal haklar, “statünün sözleşmenin yerini aldığını, sosyal adaletin piyasanın önüne geçtiğini ve haklar bildirisinin serbest pazarlık ilkesi ile yer değiştirdiğini ifade eder”.⁹¹ Sosyal vatandaşlık, refah devleti yardımlarının bir hak olarak sağlanması anlamına gelir. Bu hak vatandaşlara, istihdam ve ücretlerin belirlenmesinde, piyasa güçlerinin izin verdiği kadar daha fazla eşitlik sağlamak için kabul edilmiştir.⁹² Sosyal yurttaşlık ilkesinde, vatandaşların sosyal hakları, devlet tarafından, insanların ihtiyaçlarını karşılamaları için işgücü piyasasına bağımlı olmalarını gerektirmeyecek şekilde sağlanması söz konusudur.⁹³ Marshall’ın tanımladığı sosyal vatandaşlığın, medeni ve politik haklardan faydalanabilmek için bir gereklilik olduğu genel kabul görmektedir.⁹⁴ Örneğin bir evsizin, oy kullanabilmek için gereken prosedürleri tamamlaması zordur; “eğer toplum kendi üyelerinin ihtiyaçlarının teminini mümkün kılamıyorsa, kişilerin topluma olan yurttaşlık sorumluluklarını yerine getirmeleri beklenemez”.⁹⁵ Marshall’ın çalışması, sosyal hakları fazlasıyla yerleşik refah devleti uygulamalarıyla örnekleştirilmesi sonucu sosyal vatandaşlığı sınırladığı gerekçeyle eleştirilmiştir. Aynı zamanda Marshall’ın tanımları, sosyal hakların pasif karakteri ve medeni-ekonomik hakların saptanmasındaki yanlışlara dikkat çekilerek, ayrıca evrimci ve etnik merkezci olmakla eleştirilmiştir.⁹⁶ Marshall’ın sosyal vatandaşlık tanımı, neo-liberal dönemin yeni toplumsal sorunlarına cevap vermekte haliyle yetersiz kalmış ve vatandaşlığın anlamı da önemli şekilde dönüşüme uğramıştır.

⁸⁹ Turner, *Citizenship and Capitalism*, s. 12.

⁹⁰ Marshall, “Yurttaşlık ve Toplumsal Sınıflar”, s. 47.

⁹¹ Marshall, “Yurttaşlık ve Toplumsal Sınıflar”, s. 61.

⁹² Derek Heater, *What Is Citizenship?* Polity 2013, s. 2.

⁹³ Ruth Lister, “Sosyal Politikada Karşılaştırmalı Çalışmaların Rolü”, *Sosyal Politika-Kuramlar ve Uygulamalar*, ed. Pete Alcock, Margaret May, Karen Rowlingson, Siyasal Kitabevi, Ankara 2011, s. 312.

⁹⁴ Heater, *What Is Citizenship?* s. 51.

⁹⁵ Lister, “Sosyal Politika”, s. 312.

⁹⁶ Pierson, *Modern Devlet*, s. 186-87; Bryan S. Turner, “Outline of a Theory of Citizenship”, *Sociology*, C. 24, S. 2 (1990), s. 189-217.

V. Sosyal İçerme ve Vatandaşlıktaki Dönüşüm

Sosyal dışlanma bir yönüyle “yurttaşlık haklarından yoksunluk” olarak tanımlanabilir.⁹⁷ Sapançalı, sosyal dışlanmanın sosyal haklardan yoksunlukla ilişkili olduğunu belirtir. Ona göre sosyal haklar statü yerine eşit taraflar arasında bağitlanmış sözleşmenin, ücretin belirlenmesinde piyasa mekanizması yerine kamu müdahalesinin ve sözleşme serbestisi yerine insan haklarını korumanın konulması anlamına gelir ve bu bağlamda sosyal dışlanma sosyal refah devletinin gerilemesinin bir sonucudur.⁹⁸ Sosyal vatandaşlığın, diğer vatandaşlık haklarının kullanımında kilit nokta olması bakımından, sosyal dışlanma sadece sosyal haklar açısından değil, medeni ve politik hakların kullanımında da problemler yaratmaktadır. Sosyal refah devletinin krizi ise, refah toplumunun vatandaşlık biçimini değiştirmektedir. 90’larla birlikte, modern Batı toplumlarının refah devleti, dışta küreselleşme ve AB entegrasyonu, içte Avrupa toplumlarının değişen toplumsal yapısı gibi sebeplerle, yeni meselelerle yüz yüze kalmıştır. Artan işsizlik oranları, kadınların işgücüne katılımı, artan göç, yaşlı nüfusun artması ve istihdamda esneklik, bu meseleleri etkilemiştir. Yeniden dağıtımda devletin rolünü sorgulayan neo-liberal düşünceler güç kazanmış ve pek çok Avrupa refah devleti bu yeni durumlara çözüm bulmak sorunuyla karşı karşıya kalmıştır.⁹⁹

Fordist dönemde, tam istihdama dayalı, çalışma, işsizlik, emeklilik, hastalık dönemlerini kapsayan sosyal haklara sahip erkeğin evin reisi olduğu ve kadınların vatandaşlık statüsünün istihdamdan ya da kocalarından kaynaklanan şekilde dolaylı olduğu bir vatandaşlık tanımının olduğu söylenebilir.¹⁰⁰ Post-Fordist hizmet toplumuna geçişte, vatandaşlığın pasif inşasından aktif vatandaşlığa doğru bir gelişim olduğu söylenebilir. Burada hakların kendisine devlet tarafından “bahşedildiği” pasif vatandaş yerine, özerk, kendinden sorumlu, aşırı mobil ve esnek bir bireye dönüşüm söz konusudur.¹⁰¹

⁹⁷ Sapançalı, Sosyal Dışlanma, s. 31.

⁹⁸ Sapançalı, Sosyal Dışlanma, s. 35.

⁹⁹ Per H. Jensen, Birgit Pfau-Effinger, “‘Active’ citizenship: the new face of welfare”, The Changing Face of Welfare, Policy Press, Bristol 2005, s. 1.

¹⁰⁰ Birgit Pfau-Effinger, “New forms of citizenship and social integration in European societies”, The Changing Face of Welfare, Policy Press, Bristol 2005, s. 189.

¹⁰¹ Jensen, Pfau-Effinger, “‘Active’ citizenship: the new face of welfare”, s. 7.

Her ne kadar sosyal dışlanma bir süreç ve çok boyutlu olarak tanımlansa da, AB’de sosyal içermenin, yani yoksulluk ve sosyal dışlanmadan kurtulmanın yolu *çalışmadan* geçmektedir.¹⁰² Özellikle sosyal içermeye ilişkin raporlarda, istihdam yoluyla aktivasyon dikkat çekmektedir.¹⁰³ AB Konseyi’nin 2010 yılında sosyal koruma ve sosyal içermeye ilişkin hazırladığı raporda, krizle beraber artan işsizlik ve uzun dönem işsizlik riskinden, istihdam edilmekte zorlananlar, dışlananlar olarak uzun dönemli işsizler, farklı etnik gruplar, göçmenler, kadınlar ve benzeri açısından bir dar boğaza girildiğinden bahsedilmektedir. Rapora göre, dengeli aktif içirme stratejileri, yeterli gelir desteğinin birleştirilmesi, emek piyasasına ve sosyal hizmetlere erişim, yoksullukla mücadele, istihdama katılımın artırılması ve sosyal harcamaların etkinliğinin artırılması hedeflerini uzlaştırabilir.¹⁰⁴

Örneğin, 2020 Avrupa Hedeflerinde sosyal içermenin öncelikleri arasında yer alan gençlerin hareketliliği (gençlerin iş bulma şanslarını artırmak üzere hareketliliği sağlamak); yeni nitelikler ve işler (gelecekte iş gücü piyasalarının ihtiyacı olan niteliklerin kazandırılması ve yeni işlerin yaratılması) hedefleri, içermenin esas itibariyle çalışma ile aktifleşmeye dayandığının göstergesidir. İçerici büyüme hedefi, sosyal içermeyi aktif vatandaşlık ve istihdama katılımla bağlayan özellikler ortaya koymaktadır. İçerici büyüme, özellikle gençler, kadınlar ve yaşlı işçiler için daha çok ve daha iyi iş- istihdam oranlarının artırılması; yaşam boyu öğrenmeyi desteklemek, emek piyasasını ve refah sistemlerini modernize etmek ve büyümenin faydalarının AB’nin her tarafına yaymak olarak tanımlanmıştır. İçerici büyümenin 2020 hedefleri arasında 20-64 yaş arası kadın ve erkeklerde istihdam oranını %75’e çıkarmak, okul terklerini %10’un altına, yoksulluk ve sosyal dışlanma riski altında yaşayanların sayısını 20 milyonun altına düşürmek vardır.¹⁰⁵ Burada emek piyasasına aktif katılımın, sosyal dışlanma ile mücadelede esas hedef olduğu görülmektedir.

¹⁰² Hunt, “Combating Social Exclusion: The EU’s Contribution”, s. 116.

¹⁰³ Saraceno, “The Undercutting of the European Social Dimension”, s. 5.

¹⁰⁴ Council of European Union, “Draft Joint Report on Social Protection and Social Inclusion 2010”, Council of European Union 2010, s. 2.

¹⁰⁵ Europe2020, Inclusive Growth. <https://ec.europa.eu/digital-single-market/en/news/europe-2020-strategy-smart-sustainable-and-inclusive-growth>

Öte yandan emek piyasasında kalmaya bağlı bir sosyal destek programı, yeni işler açmak için yaşlı işçilerin, çalışma hayatından erken çıkması gerekliliği yaratır ve erken emekliliğe zorlananların dışlanmasına çözüm olmamaktadır. Erken emeklilik de sosyal dışlanmaya ve marjinalleşmeye yol açabilen bir durumdur. Refah yardımlarının çalışmaya bağlanması, liberal refah devleti sistemini, istihdam piyasasından çıkanlar için daha az avantajlı hale getirmektedir. Yaşlı işçilerin iş piyasasından dışlanması sosyal haklarından mahrum kalmalarına yol açmaktadır.¹⁰⁶ Benzer bir durum farklı sebeplerle istihdama katılmayanlar için de geçerlidir.

Bireyselleşme yeni dönemin kilit kavramı olarak öne çıkmaktadır. Elbette bunun da avantajları ve dezavantajları mevcuttur. Bireyselleşmenin insanların bencil olmaları anlamına değil, kendi kimlikleri, kendi hayatları ve kendi sosyal ağları üzerinde tercih hakkına sahip olmaları anlamına geldiğini belirtmek gerekir. Öte yandan bu sadece bir seçenek değil aynı zamanda bir mecburiyettir.¹⁰⁷ Bireyselleşme sürecine kadınların statüsü üzerinden bakıldığında, post-fordist dönemde kadınların rolleri ve vatandaşlık ilişkisinde dolaylı pozisyonları değişmeye başlamıştır. Kadınlar ücretli emeğe dahil oldukça bireyselleşmişler ve emek piyasası aracılığıyla aktif vatandaşlar haline gelmişlerdir. Daha önceden aile üyesi olarak sahip oldukları sosyal haklar şahsileşmiş ve eski önemini yitirmiştir. Elbette bunda, kamusal bakım hizmetlerinin genişlemesinin de etkisi vardır. Bakım emeği daha görünür ve para ödenir hale gelmiştir. Kadınların bağımlılıktan kurtarılması politikası, kadınların özerk, aktif vatandaşlar olarak rollerini güçlendirmeye katkı sağlamıştır.¹⁰⁸ Bu, aynı zamanda kadınlara yeni işler yaratmış ve çalışan özne rollerini güçlendirmiştir. Diğer yandan da kamusal bakım hizmetlerinin yetersizliği ve kadınların emek piyasasındaki marjinal konumları hala geçerlidir. Bu noktada, tüm bu gelişmelerin “çalışan vatandaş ve bakım veren devlet” ilişkisinde yeni durumların ortaya çıkmasına sebep olduğunu hem çalışan hem ba-

¹⁰⁶ Jorgen Goul Andersen, Anne-Marie Guillemard, “Conclusion: policy change, welfare regimes and active citizenship”, *The Changing Face of Welfare*, Policy Press, Bristol 2005, s. 266-67.

¹⁰⁷ Andersen, Guillemard, “Conclusion: policy change, welfare regimes and active citizenship”, s. 259.

¹⁰⁸ Pfau-Effinger, “New forms of citizenship and social integration in European societies”, s. 190.

kım veren vatandaş modelinin yerleşmeye başladığını, vatandaşların (özellikle kadınların) resmi istihdam yanında tam ya da yarı zamanlı enformel aile bakımıyla ilgilendiklerini vurgulamak gerekiyor.¹⁰⁹

Sosyal içerme ve sosyal sermaye kavramının ortaklaştıkları noktalardan biri de “aktifleşme”dir. Her iki kavramsal çerçeve de sosyal ilişkilerin yoğunluğun ve kalitesini araştırır ve her ikisi de “yalnız olmaya”, toplumsal izolasyona karşı aktif katılım vurgusu yapar. Sosyal sermayede aktivasyon sosyal kaynakları artırır; sosyal dışlanma durumunda yalnızlıkla mücadele eder ve ekonomik bütünleşmeyi destekler. Her iki kavram da katılımı, sosyal bütünleşmenin bir aracı olarak görür.¹¹⁰ Katılım ise, sosyal vatandaşlığın eleştirilerinden biri olan pasif vatandaşlığın getirilerinden uzaklaşma anlamına gelir. Yani vatandaşlık tanımının değişmesi, vatandaşlığa bağlı sosyal hakların değişmesi ve sosyal politikanın da buna göre yeniden şekillenmesi anlamına gelir. Bu şekillenme ilk etapta birtakım hakların kısılması olarak gerçekleşse de aynı zamanda yeni hakların oluşmasına ve hakların genişlemesine de sebep olabilmektedir.¹¹¹ Öncelikle, sosyal politikada pek çok reformun kökeni neo-liberal ideolojide ve stratejide bulunabilir. Belirli sosyal risklerin, örneğin emekliliğin artan şekilde özelleşmesi, aktif versus pasif, bağımlılık oranı, reform gibi kelimelerin/kavramların kullanımı, reformların piyasa ile ilişkili olmasına örnektir.¹¹² Burada yeni hakların gelişmesi ya da hakların genişlemesine olanak sağlaması kısmı ise bireylerin seçme fırsatlarına vurgu yapmaktadır. Öte yandan daha bireyselleşmiş vatandaşların tercih şansının artmış olması, sosyal güvenlik ihtiyacında müşterileştirilmelerinin önüne geçememektedir.¹¹³

Aktivasyon stratejilerinin iki ideal tipi olarak liberal ve evrenselci tip, mevcut krizin dönüştürdüğü sosyal politika alanını iki ayrı kuttan biçimlendirmektedir. Liberal aktivasyonda, aktif emek piyasası

¹⁰⁹ Pfau-Effinger, “New forms of citizenship and social integration in European societies”, s. 191-93.

¹¹⁰ Daly, Silver, “Social Exclusion and Social Capital”, s. 541.

¹¹¹ Andersen, Guillemard, “Conclusion: policy change, welfare regimes and active citizenship”, s. 258.

¹¹² Andersen, Guillemard, “Conclusion: policy change, welfare regimes and active citizenship”, s. 260.

¹¹³ Andersen, Guillemard, “Conclusion: policy change, welfare regimes and active citizenship”, s. 261.

politikalarının öne çıktığını ve sosyal politikaların kısıtlı rol oynadığını görürüz. İnsanların yaşamlarında olabildiğince aktif olmalarına sevk eder; örneğin emeklilik için sabit yaş öngörmeyen emeklilik reformları gibi. Burada bir yeniden metalaştırma ve sosyal masrafların azaltılması söz konusudur. Meta dışılaştırma düzeyi düşüktür. Evrenselci modelde ise tüm vatandaşlara tam ve geniş hizmet temin edilmez ama görece yüksek yaşam standartları garantilenir. Aktivasyon da görece eşitlikçi ve birey ile toplum arasında bir denge oluşturan politikalar demektir, örneğin iş yaratımının desteklenmesi. Burada meta dışılaştırmanın yüksek olduğu görülür.¹¹⁴ Diğer yandan AB düzeyinde sosyal dışlanma ile mücadelede yöntem olarak belirlenen açık iş birliği metodu da, dışlanma ile mücadelede zayıf kalmaktadır. Taraflara yasal sorumluluk yüklemeyen, deneyimlerden öğrenme ve raporlama süreçleriyle sınırlı bir yöntem olarak, çoğunlukla etkisizdir. AB’de sosyal dışlanma ile mücadelenin köşe taşlarını belirleyen ve açık iş birliği metodunu yasalaştıran Lizbon süreci, aslında piyasa ve istihdamı bütünleşmenin esas unsurları olarak gören bir süreçtir. Bu yaklaşımın altında “rekabetçi dayanışma” vardır. Amaç meta dışılaştırma değil, “metalaştırma için eşit fırsatlar yaratılması”dır.¹¹⁵ Liberal aktivasyon stratejisinin ortaya koyduğu hukuki, mali ve toplumsal bağlam ve devletlerin yükümlülükleri, esasen sosyal vatandaşlık haklarının törpülenmesi ve refahın geniş kesimlere sunulmasının önüne geçmektedir.¹¹⁶ Böylece “hakların özneleri, ulus devletin hak sahibi vatandaşından piyasanın müşterisine, tüketicisine ve girişimcisine, sivil toplumun gönüllü yardımseverine dönüştürülmektedir.”¹¹⁷ Hukuk öznelerinin vatandaştan müşteriye dönüşümü, vatandaşlık haklarının maddi içeriğinde bir dönüşüme işaret etmektedir.¹¹⁸

¹¹⁴ Jean-Claude Barbier, “Citizenship and the activation of social protection: a comparative approach”, *The Changing Face of Welfare*, Policy Press, Bristol 2005, s. 115.

¹¹⁵ Daly, “EU Social Policy after Lisbon”, s. 469.

¹¹⁶ Abdülkadir Şenkal, Mahmut Doğan, “Sosyal Politika ve Sosyal Haklar; Vatandaşlık Haklarının Yeniden Kavramsallaştırılması Arayışı”, *Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, C. 9, S. 7 (2012), s. 78.

¹¹⁷ Hüseyin Gül, Songül Sallan Gül, “Sosyal Devletten Çalışma Refahına Geçişte Sosyal Haklar ve Yoksullar”, *Amme İdaresi Dergisi*, C. 40, S. 3 (2007), s. 2.

¹¹⁸ Brendan Edgeworth, *Law, Modernity, Postmodernity: Legal Change in the Contracting State*, Ashgate 2003, s. 137.

VI. Değerlendirme ve Sonuç

Sosyal dışlanma olgusu neo-liberal politikaların toplumsal yaşamdaki yıkıcı etkilerinin sonucu olarak ortaya çıkmıştır. Kavramın, ekonomi politikalarının yarattığı yaygın tahribatın “düzenlenmesi” için, ekonomi politikasını yürütenlerce sahiplenildiğini görüyoruz. Örneğin Dünya Bankası ve benzeri örgütlerin yoksullukla mücadele stratejileri başlığı altında uyguladıkları politikalar, esasında sermaye içi ilişkileri düzenlemeye hizmet etmektedir.¹¹⁹ Bir diğer örnek AB’de 80’lerdeki “yoksullukla mücadele” söyleminin, yerini önce “sosyal dışlanma ile mücadele”ye, sonrasında “sosyal içerme”ye ve “sosyal uyuma” bırakmasıdır. İçerme, “fırsat” ve dışarıdakilerin içeriye çağrılması iken, dışlanma, toplumun dışlayıcı mekanizmalarına, toplumdaki potansiyel düzensizliğe, uyumsuzluğa ve arızalara dikkat çeker. Bu bakımdan sosyal dışlanma negatif, sosyal içerme pozitif bir kavram olarak algılanır. Burada negatiften pozitive bir söylem değişikliği vardır. Bu söylem değişikliği, bir yandan AB sosyal politikasının yukarıda açıklandığı şekilde, ekonomi politikalarına bağımlı gelişmesinin göstergesiyken, diğer yandan “aktivasyon” tartışmalarıyla ve ekonomik büyüme ve istihdamdaki başarı hedefleriyle örtüşüyordu. Sosyal dışlanma kavramının AB’de anlamı, politika değişikliği için ahlaki ve pragmatik bir argüman oluşturması, kişilerin ve grupların ekonomik ve sosyal hayata katılımına dair başarısızlıklara odaklanarak, “sosyal korumayı modernleştirmek” için güçlü bir meşruiyet sağlaması oldu. Ayrıca, AB’nin sosyal politikasında görece etkisiz kaldığı ve ulusal hükümetlerin yetki alanına bırakılmış emeklilik reformu, sağlık hizmetleri, asgari gelir, çocuk bakımı ve kadınların istihdam piyasasına katılımı gibi alanlara dair tartışma ortamı yaratmaya da yaramıştır.¹²⁰

Öte yandan sosyal içerme kavramı, iki açıdan sosyal dışlanma ile mücadeleyi tam olarak kavrayamamaktadır. Birincisi, sosyal içerme neredeyse sadece istihdama katılımı ile sınırlandırılmaktadır. Sosyal içerme politikalarının AB düzeyinde söylemi yukarıda incelenmişti. 2011 yılına ait sosyal içerme politikalarının bağımsız uzmanlarca değerlendirildiği bir raporda, verilerle somut durum tahlili yapılmıştır.

¹¹⁹ Yasemin Özdek, “Küresel Yoksulluk ve Küresel Şiddet Kışkırcısında İnsan Hakları”, Yoksulluk, Şiddet ve İnsan Hakları, ed. Yasemin Özdek, TODAİE, Ankara 2002, s. 42.

¹²⁰ Daly, Silver, “Social Exclusion and Social Capital”, s. 550-51.

Buna göre ekonomik kriz ve kemer sıkma politikaları, üye devletlerin yarısında sosyal dışlanma ve yoksulluğu artırmış, işsizlik ve işsiz hane halkı, görelî gelir yoksulluğu, finansal baskı ve maddî yoksunluk, en kırılgan gruplar olarak çocuklar, göçmenler, etnik azınlıklar, engelliler, yaşlılar, evsizler, kadınların durumu, eşitsizlikte ve coğrafi farklılıktaki büyüme sorun alanları olarak incelenmiştir. Bu sorunlara ilişkin hükümetlerin aldığı önlemler üç ayaklıdır; içerici istihdam piyasaları, yeterli gelir desteği ve yüksek kalite hizmetlere erişim. Ancak yapılan değerlendirmede gelir desteği ve hizmetlere erişim önlemlerinin zayıfladığı görülmüştür. Bunun sebebi, yardımları azaltan tasarruf tedbirleri ve tasarruf tedbirlerinin azalmasıyla kamu hizmetlerindeki kalitenin düşmesidir.¹²¹ Elbette istihdama katılım bireylerin toplumsal yaşama dahil olmasında etkilidir ama sosyal dışlanma, gelir yoksulluğunun yol açtığı eşitsizlik ve benzeri biçimlerden daha fazlasıdır. Üstelik çalışmak istemeyenlerin durumu da belirsizdir. Kaldı ki, içermede odak noktası istihdam olsa da istihdamın niteliği de önemlidir. Emek piyasasına egemen olan esneklik ve güvencesizlik, düşük gelirle bir araya geldiğinde istihdam ile sosyal dışlanma mücadelesinde ilerlemek zordur. Esnek ve güvencesiz çalışmanın eğitim olanaklarından daha az yararlanmaya yol açması, yoksul istihdama hapsolme riskini artırmaktadır. İçerme politikaları fiilen, sağlık durumu, çocuk bakımı, barınma sorunu gibi istihdama katılmayı engelleyen yapısal sorunlara eğilmemektedir. Yoksulların çoğunluğu da çalışan yoksullardır. Bu halde istihdam çoğu zaman çözüm olmamaktadır.¹²²

Sosyal içermenin sosyal dışlanma ile mücadeleyi tam olarak kavrayamamasının sebeplerinden ikincisi, sosyal dışlanmanın toplumsal yapıdaki aksaklıklarla ilgili olması karşısında, sosyal içerme politikalarının bireysel kurtuluşu öne çıkarmasıdır. Liberal söylemin yoğun etkisiyle de yoksulluğun bireysel bir sorun olarak tanımlanması sonucu, mücadelenin de bireylere yüklenmesi, sosyal sermayenin güçlendirilmesi, güvence ağlarının oluşturulması, mikro krediler ve benzeri uygulamalarla somutlaşmaktadır. Mikro girişimler, yoksullar için kendi kendine yardım fırsatları, iyi yönetişimin bir parçası olarak yoksulların katılımı; bir yandan az maliyetli, temel olarak özel sektör

¹²¹ Hugh Fraizer, Eric Marlier, "2011 Assessment of Social Policy Developments in the EU", EU Network of Independent Experts on Social Inclusion 01.2012, s. 5, <http://ec.europa.eu/social/BlobServlet?docId=8959&langId=en>.

¹²² Saraceno, "The Undercutting of the European Social Dimension", s. 6.

odaklı çözümler yaratmaktadır ve yoksulları, kadınları, etnik grupları, kendi sorunlarını çözmek için harekete geçirme hedefindedir.¹²³ Böylelikle, sorun da çözüm de bireyselleştirilmekte, esasında ekonomi politikalarının neden olduğu gelir dağılımı adaletsizlikleri ve eşitsizlik, sistemin sorumluluğu dışına itilmekte, mikro çözümler ile de, sisteme başkaldırma durumu önlenmeye çalışılmaktadır. Bireyler ya da gruplar, istihdam, müteşebbislik gibi içerilme politikalarıyla, ekonomik sisteme uygun şekilde entegre edilmektedirler.

Bir nedenle toplumun dışında kalmış “bireyselleşmiş” bireyin toplum içine dahil edilmesi için uygulanan sosyal içerme politikalarının da giderek daha fazla bireye ve insanın bireysel kurtuluşuna odaklandığı söylenebilir. Sosyal hakların bireyselleşmesi, sosyal risklerin de bireyselleşmesi ihtimalini barındırmaktadır. Örneğin sosyal sermaye ya da güçlendirme kavramlarının liberal kullanımı tam olarak bununla örtüşür. Aynı durum yoksullukla mücadele için de geçerlidir. Yoksulluğun yapısal nedenlerinden uzaklaşan ve bireysel çabalarla yoksulluğu ortaya kaldırmaya yönelmiş politikaların revaçta olduğu görülebilir. Sosyal içerme kavramı, vatandaşlığın dönüşümüyle de bağlantılı olarak ele alınmaktadır ve pasif bir vatandaşlıktan aktif bir vatandaşlığa geçiş söz konusudur. Vatandaşlıktaki bu dönüşüm, neo-liberal politikaların, devlette, hukuksal yapıda ve sosyal haklarda yarattığı değişimden ayrı düşünülemez. Vatandaşlık kurum olarak bireyi piyasa ilişkilerinin konusu haline getirmekte ve refah politikalarını “katılıma” ve “aktivasyona” bağlamaktadır. Sosyal ve ekonomik hakların piyasa yararına budanması ve/veya ekonomik yarar uğruna terk edilmesi söz konusudur.

Kaynakça

Kitaplar

- De Sousa Santos Boaventura, *The Rise of the Global Left: The World Social Forum and Beyond*, Zed Books 2006.
- De Sousa Santos Boaventura, Rodríguez-Garavito César A., (ed.), *Law and Globalization from Below: Towards a Cosmopolitan Legality*, Cambridge University Press 2005.
- Edgeworth Brendan, *Law, Modernity, Postmodernity: Legal Change in the Contracting State*, Ashgate 2003.

¹²³ Daly, Silver, “Social Exclusion and Social Capital”, s. 552.

- Gökçeoğlu Balcı Şebnem, *Tutunamayanlar ve Hukuk*, Dost Kitabevi Yayınları, Ankara 2007.
- Heater Derek, *What Is Citizenship?* Polity 2013.
- Levitas Ruth, *The Inclusive Society? Social Exclusion and New Labour*, 2. baskı, Palgrave Macmillan, Houndmills, Basingstoke, Hampshire; New York 2005.
- Marshall T. H., "Yurttaşlık ve Toplumsal Sınıflar", *Yurttaşlık ve Toplumsal Sınıflar*, Gündoğan Yayınları, İstanbul 2000, s. 13-74.
- Munck Ronaldo, *Globalization and Social Exclusion: A Transformationalist Perspective*, Kumarian Press 2005.
- Pierson Christopher, *Modern Devlet*, çev. Neşet Kutluğ, Burcu Erdoğan, Chiviyazıları Yayınevi, İstanbul 2011.
- Poggi Gianfranco, *Modern Devletin Gelişimi: Sosyolojik Bir Yaklaşım*, çev. Şule Kut, Binnaz Toprak, 5. Baskı, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2009.
- Sapancalı Faruk, *Sosyal Dışlanma*, Dokuz Eylül Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İzmir 2003.
- Sen Amartya, *Social Exclusion: Concept, Application, and Scrutiny*, Asian Development Bank 2013.
- Şenses Fikret, *Küreselleşmenin Öteki Yüzü: Yoksulluk*, İletişim Yayınları 2006.
- Turner Bryan S., *Citizenship and Capitalism*, Allen & Unwin, London 1986.

Makaleler

- Andersen Jorgen Goul, Guillemard Anne-Marie, "Conclusion: policy change, welfare regimes and active citizenship", *The Changing Face of Welfare: Consequences and Outcomes from a Citizenship Perspective*, ed. Andersen, Jorgen Goul; Guillemard, Anne-Marie; Jensen, Per H. ve Pfau-Effinger, Birgit, Policy Press, Bristol 2005, s. 257-71.
- Barbier Jean-Claude, "Citizenship and the activation of social protection: a comparative approach", *The Changing Face of Welfare: Consequences and Outcomes from a Citizenship Perspective*, ed. Andersen, Jorgen Goul; Guillemard, Anne-Marie; Jensen, Per H. ve Pfau-Effinger, Birgit, Policy Press, Bristol 2005, s. 113-34.
- Daly Mary, "EU Social Policy after Lisbon", *JCMS: Journal of Common Market Studies*, C. 44, S. 3 (2006), s. 461-81, doi:10.1111/j.1468-5965.2006.00631.x.
- Daly Mary, Silver Hilary, "Social Exclusion and Social Capital: A Comparison and Critique", *Theory and Society*, C. 37, S. 6 (2008), s. 537-66, doi:10.1007/s11186-008-9062-4.
- De Haan Arjan, "Social Exclusion: Enriching the understanding of deprivation", *Studies in Social and Political Thought*, C. 2, S. 2 (2000), s. 22-40.
- De Sousa Santos Boaventura, "Globalizations", *Theory, Culture & Society*, C. 23, S. 2-3 (2006), s. 393-99, doi:10.1177/026327640602300268.
- Erdoğan Seyhan, "Sosyal Politikada 'Avrupalı' Bir kavram: Sosyal Dışlanma", *Çalışma Ortamı Dergisi*, S. 75 (2004), <http://sosyalpolitika.fisek.org.tr/?p=38>. (E.T. 23.12.2020)
- Gökbayrak Şenay, "Avrupa Birliği'nin Sosyal Koruma Sorunsalı Olarak 'Sosyal İçerme Politikaları' Sosyal Politika Fişek Enstitüsü", *Çalışma Ortamı Dergisi*, (06.2006),

- <https://sosyalpolitika.fisek.org.tr/avrupa-birligi%e2%80%99nin-sosyal-koruma-sorunsali-olarak%e2%80%99csosyal-icerme-politikalari%e2%80%9d/>. (E.T. 10.01.2021)
- Göztepe Ece, "Yurttaşlığın Kamusal ve Ulusüstü Boyutu: Avrupa Yurttaşlığı ve 'Göçmen Forumu' Örnekleri", *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, C. 52, S. 4 (2003), s. 229-48, doi:10.1501/Hukfak_0000000510.
- Gül Hüseyin, Sallan Gül Songül, "Sosyal Devletten Çalışma Refahına Geçişte Sosyal Haklar ve Yoksullar", *Amme İdaresi Dergisi*, C. 40, S. 3 (2007), s. 1-30.
- Güllüpinar Fuat, "Eşitsizlik ve Toplumsal Tabakalaşma Açısından Vatandaşlık Üzerine Sosyolojik Bir Analiz", *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, C. 67, S. 1 (2012), s. 81-109.
- Hall Stuart, Held David, "Yurttaşlar ve Yurttaşlık", *Yeni Zamanlar 1990'larda Politikanın Değişen Çehresi*, ed. Stuart Hall&Martin Jacques., Ayrıntı Yayınları, İstanbul 1995, s. 169-85.
- Hunt Jo, "Combating Social Exclusion: The EU's Contribution", *Journal of Social Welfare and Family Law*, C. 27, S. 1 (2005), s. 113-20, doi:10.1080/09649060500085974.
- Jensen Per H., Pfau-Effinger Birgit, "'Active' citizenship: the new face of welfare", *The Changing Face of Welfare: Consequences and Outcomes from a Citizenship Perspective*, ed. Andersen, Jorgen Goul; Guillemard, Anne-Marie; Jensen, Per H. ve Pfau-Effinger, Birgit, Policy Press, Bristol 2005, s. 1-14.
- Lister Ruth, "Sosyal Politikada Karşılaştırmalı Çalışmaların Rolü", *Sosyal Politika-Kuramlar ve Uygulamalar*, ed. Pete Alcock, Margaret May, Karen Rowlingson, Siyasal Kitabevi, Ankara 2011, s. 311-20.
- May Margaret, "Sosyal Politikada Karşılaştırmalı Çalışmaların Rolü", *Sosyal Politika-Kuramlar ve Uygulamalar*, ed. Pete Alcock, Margaret May, Karen Rowlingson, Siyasal Kitabevi, Ankara 2011, s. 543-554.
- Özdek Yasemin, "Küresel Yoksulluk ve Küresel Şiddet Kısacasında İnsan Hakları", *Yoksulluk, Şiddet ve İnsan Hakları*, ed. Yasemin Özdek, TODAİE, Ankara 2002, s. 1-44.
- Özkaplan Nurcan, Yücesan Özdemir Gamze, Özdemir Ali Murat, "Sosyal Dışlanma Ne'yi Dışlar? Avrupa Üzerine Notlar", *Mülkiye*, C. 29, S. 248 (2005), s. 77-94.
- Pfau-Effinger Birgit, "New forms of citizenship and social integration in European societies", *The Changing Face of Welfare: Consequences and Outcomes from a Citizenship Perspective*, ed. Andersen, Jorgen Goul; Guillemard, Anne-Marie; Jensen, Per H. ve Pfau-Effinger, Birgit, Policy Press, Bristol 2005, s. 189-204.
- Silver Hilary, "Reconceptualizing Social Disadvantage: Three Paradigms of Social Exclusion", *Social Exclusion: Rhetoric, Reality, Responses*, ed. Gary Rodgers, Charles G. Gore, José B. Figueiredo, International Institute for Labour Studies 1995, s. 57-79.
- Silver Hilary, Miller S.M., "From Poverty to Social Exclusion: Lessons from Europe", *Poverty & Race in America: The Emerging Agendas*, ed. Chester Hartman, Lexington Books 2006, s. 57-70.
- Şenkal Abdülkadir, Doğan Mahmut, "Sosyal Politika ve Sosyal Haklar; Vatandaşlık Haklarının Yeniden Kavramsallaştırılması Arayışı", *Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, C. 9, S. 7 (2012), s. 63-80.

- Turner Bryan S., "Outline of a Theory of Citizenship", *Sociology*, C. 24, S. 2 (1990), s. 189-217.
- Trubek David M., Trubek Louise G., "Hard and Soft Law in the Construction of Social Europe: the Role of the Open Method of Co-ordination", *European Law Journal*, C. 11, S. 3 (2005), s. 343-65.
- Üskül Engin Zeynep, "Birey Kavramının Gelişimi ve İnsan Hakları", *İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası*, C. 72, S. 1 (2014), s. 201-17.
- Waters Malcolm, "Citizenship and the Constitution of Structured Social Inequality", *International Journal of Comparative Sociology*, C. 30, S. 2-3 (1989), s. 159-80.
- Yücesan-Özdemir Gamze, "AB Sosyal Politikasının Kavramlarını Yeniden Düşünmek: Güvenceli Esneklik, Sosyal Diyalog ve Sosyal Dışlanma Üzerine Notlar", *Memleket Siyaset Yönetim*, C. 3, S. 7 (2008), s. 61-85.

İnternet Kaynakları

- Council Of European Union, "Draft Joint Report on Social Protection and Social Inclusion 2010", Council of European Union 2010. <https://ketlib.lib.unipi.gr/xmlui/handle/ket/845>, (E.T. 18.12.2020)
- Europe2020, Inclusive Growth. <https://ec.europa.eu/digital-single-market/en/news/europe-2020-strategy-smart-sustainable-and-inclusive-growth>. (E.T. 02.01.2021)
- Fraizer Hugh, Marlier Eric, "2011 Assessment of Social Policy Developments in the EU", EU Network of Independent Experts on Social Inclusion Ocak 2012, <http://ec.europa.eu/social/BlobServlet?docId=8959&langId=en>. (E.T. 03.01.2021)
- Saith Ruhi, "Social Exclusion: the Concept and Application to Developing Countries", Oxford Department of International Development 05.2001, http://www.qeh.ox.ac.uk/publications/wps/wpdetail?jor_id=230.
- Saraceno Chiara, "The Undercutting of the European Social Dimension", (13.05.2015), <https://hal-sciencespo.archives-ouvertes.fr/hal-01070426/document>.
- Social Protection Committee, "Report on Indicators in the field of poverty and social exclusion", Council of The European Union Social Protection Committee 10.2001, http://www.consilium.europa.eu/uedocs/cms_data/docs/pressdata/en/misc/DOC.68841.pdf.
- World Bank, "World Development Report 2000/2001: Attacking Poverty.", Oxford University Press 2001, <http://hdl.handle.net/10986/11856>.

Diğer Kaynaklar

- Saka Yonca, Avrupa Birliği Sosyal Politikasının Gelişimi ve Türkiye'nin Avrupa Birliği Sosyal Politikasına Uyumu, Maliye Bakanlığı Avrupa Birliği ve Dış İlişkiler Dairesi Başkanlığı, Uzmanlık Tezi, Ankara 2010.